

VÉR ESZTER VIRÁG

Újraértelmezett szerepvállalások

*avagy Erzsébet császárné alak-változásai 1866-ban**

Sz. R. L.-nek

Tanulmányomban az Erzsébet királyné magyarországi kultuszát feltárni tervező kutatás eddigi részeredményei kerülnek bemutatásra a címben jelölt korai periódus jellemzőinek ismertetésével. Ez az időszak kultuszának átmeneti szakaszát jelenti, melyet a kultusztörténeti terminológiában „beavatás koraként” említenek: a korábbi hódolati retorika átlényegülésével,¹ az uralkodó család népszerűtlenségi mélypontról való elmozdulásával, a kultusz későbbi alaprétegeket jelentő elemeinek stabilizálódásával s konstans jelenlétével, az Udvar politikáját 1865-től kísérő arculatváltás látványos eredményeként megszilárduló, a korábbi érdektelenséget felváltó pozitív uralkodóné-kép „finom” mozzanatokban megnyilvánuló, lépésről-lépésre követhető (át)váltásával, majd e kép rögzülésével. A fordulat lényegében két lépcsőben következett be Erzsébet 1866-os magyarországi tartózkodásai során, melyre elsők között – főként az utazás reprezentatív vonatkozásában – Manhercz Orsolya hívta fel a figyelmet.² Ez a korábbi szakirodalmi³ és kultusztörténeti munkák⁴ utalásainak újraértelmezéséhez és részletekben való feltárásához vezetett el. Másfelől a reprezentáció vizsgálata során – melyben más-más hangsúlyokkal ugyan, de egyszerre van jelen a dinasztikus és a nemzeti „vonal”, épp a közeg érintkezésének eredményeként – szükségessé vált külön kitérni azon mozzanatok kutatására, hogy milyen kiemelt helyszíneken találkozók a dinasztia, az őket övező Udvar és a nemzet képviselői, milyen reprezentációk és szövegek keletkeznek, s azok milyen üzenetet hordoznak, valamint a színpalak mögött mely elemek

* Készült a Habsburg Történeti Intézet *Erzsébet királyné magyarországi kultusza 1914-ig* című kutatási programjának keretében. Erről bővebben: Gerő András – Tormácssy Zsuzsanna (szerk.): *Habsburg Történeti Intézet 2003–2010*. Budapest, é. n. 112. Ezúton szeretném köszönetemet kifejezni F. Dózsa Katalinnak, Deák Ágnesnek, Fazekas Istvánnak, Manhercz Orsolyának, Cieger Andrásnak, Borovi Dánielnek és Turbucz Dávidnak, hogy kutatásaim során tanácsaikkal, javaslataikkal segítették munkámat s egyúttal a kézirat formálódását.

¹ A kultusztörténeti korszakoláshoz lásd: Dávidházi Péter: *Három alapelv az irodalmi kultusz vizsgálatához*. Litteratura, 15. évf. (1989) 3-4. sz. 380.; valamint a személyi kultuszok történeti vonatkozású, módszertani megközelítéséhez: Turbucz Dávid: *A Horthy-kultusz kezdetei*. Múltunk, 54. évf. (2009) 4. sz. 156–199.; valamint ezek ritualizációjához és működési mechanizmusához: Romics Gergely: *Mítosz, kultusz, társadalom*. Mozgó Világ, 30 évf. (2004) 7. sz. 57–60.

² Manhercz Orsolya: *Az uralkodó Magyarországon, 1865–1866*. In: Gergely Jenő (főszerk.): *Vázlatok két évszázad magyar történelméből*. Budapest, 2010. 35–49.

³ Gerő András: *Ferenc József a magyarok királya*. Budapest, 1999.; Márki Sándor: *Erzsébet királyné*. Budapest, 1899.

⁴ Zsigray Julianna: *Erzsébet magyar királyné*. Budapest, 1944. 257.

határozzák meg a szereplők megnyilvánulásait.⁵ A legfőbb vizsgálandó kérdéskörnek az Udvar részéről megvalósuló gesztusokat tekintem, elsődlegesen az amnesztia hullámot, melyet az uralkodó tudatosan és gondosan koreografáltan családi boldogságához igyekszik kötni – a keresztény–feudális uralkodókép egyre anakronisztikusabb továbbélésével –, remélve annak kedvező fogadatatását és Erzsébet személyéhez való kapcsolását,⁶ ami nem ekkor, hanem jóval később következik be, noha a kultuszépítési technikák révén visszamenőleg is újraértelmezik a közelmúltat. Másfelől 1866 első felében és a nyári tartózkodás során lehet tetten érni két lépcsőben azt a „finom” folyamatot, amely átvezet a hódolati retorikából és a kényszerűen megrendelt hódolatból a kultikus beállítódáshoz,⁷ ami mind az Udvar szándékaival, mind a megegyezést kereső politikai elit „elfogadásával” találkozhat, s leszivárog a szélesebb társadalmi rétegekig is, folyamatosan kitágítva a befogadó közeget. Ekkor kerül előtérbe a politikai szintéren Andrassy Gyula gróf személye, de az általa közvetíteni kívánt identitás megerősítésének eszközeként új Erzsébet-kép rögzítése is,⁸ amelynek hivatalos kultusszá emelése majd miniszterelnökségének első fázisában valósul meg, s már külügyminiszterségének idején teljesedik ki.

Mindeközben még hangsúlyosan nyomon követhető az a szerepzavar, amely a hivatalos közegek és a lakosság érintkezését jellemzi a lojalitás kikényszerített formáinak érvényre juttatása során a látogatások idején.⁹

Az Udvar által használt reprezentációs formákban a szimbolikus politika részeként – mintegy tükrözve az uralkodó „stratégiai” szándékaiban beállt változásokat – a korábban a nemzetépítés hangsúlyos elemeiként megjelent magyar ruha, zene és nyelv előtérbe kerülésében s az egyes helyszínek megválasztásában is érzékelhető az a törekvés, mely a szimbolikus, gesztusokkal kifejezésre juttatott engedményekkel tervezte „pótolni” a politikai követelések kielégítését.

Előzmények

Az uralkodó 1865. júniusi magyarországi látogatását követően,¹⁰ a kormányváltás jegyében döntés születik az országgyűlés összehívásáról, melynek megnyitására Ferenc József ismét a magyar fővárosba tervezett utazni, személyes jelenlétével is növelve az esemény jelentőségét. Ennek részleteiről már szeptemberben megindultak az egyeztetések, már ekkor fel-

⁵ E kutatási vonal felvetéséhez lásd: Erdősi Péter: *Udvar és nemzet. Egy kutatás kérdései*. Korall, 10. évf. (2009) 37. sz. 46.; az egyes helyszínek szimbolikus használatához: Edlmann, Muray: *A politikai színtér mint szimbólum*. (Ford.: Hidas Zoltán) In: uő.: *A politika szimbolikus valósága*. Budapest, 2004. 75–87.

⁶ Hermann Róbert: *A bosszúhadjárat vége és az amnesztia*. In: Vértanúk könyve. A magyar forradalom és szabadságharc mártírjai 1848–1854. Budapest, 2007. 344–346.

⁷ A korszakban ekkor épp a „hivatalos” törekvésekkel szemben formálódó nemzeti jellegű kultusz(ok)hoz lásd: Gerő András: *A Batthyány-kultusz*. In: *Két világ kutatója*. Urbán Aladár 80 éves. Budapest, 2009. 167–178.

⁸ Ennek első, korai, a későbbi kultuszjeleket együttesen felvonultató bemutatásához s ezzel valamelyest „kiforrott” megjelenéséhez lásd: [Szegfy Mórné Kánya] Emília: *Erzsébet császárné és magyar királyné*. Családi Kör, 7. évf. 9. sz. 1866. márc. 4. 193–195. (Ennek egy kiemelt részlete újraközlésben: Fábri Anna – Borbíró Fanni – Szarka Eszter (szerk.): *A nő és hivatása II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895*. Budapest, 2006. 318–319.)

⁹ Gerő: *Ferenc József*, 104.

¹⁰ Az út során (1865. június 6–9.) az uralkodó jelentős belpolitikai engedményeket tett. Vö.: Sashegyi Oszkár: *Az abszolutizmuskori levéltár*. Budapest, 1965. 114.; Manhercz: *Az uralkodó*, 35–37.

merül Erzsébet utazásának a lehetősége is.¹¹ A császári pár magánéleti nehézségei azonban ekkoriban is jelentősen befolyásolták a politikai jellegű döntéseket is,¹² hiszen a várakozások ellenére novemberre az utazás részleteinek tárgyalása során Ferenc József úgy határoz, hogy eltekintve a korábban meghatározott ünnepélyes formáktól, kíséretét is szűk körűre „redukálva” jelenik meg.¹³ Erről a lapok is tájékoztattak: „Ő Felsége pesti útja már végleg meg van állapítva, és pedig december 12-dikére van határozva. A fejedelem egyelőre csak kis kísérettel utazik¹⁴ s itt mulatása hat, legfeljebb nyolcz napra terjed. Az országgyűlés megnyitása a hagyományos »dies comparationales« számbavételével decz. 14-én fog végbemenni. Miniszter nem kíséri el ő felségét, de a magyar főkancellár mindenestre kíséretében lesz.”¹⁵ A későbbi „emlékeztetőkkel” ellentétben ekkoriban nem található utalás Erzsébet esetleges szerepére, várva-várt megjelenésére, ahogyan az erdélyi országgyűlés összehívása kapcsán sem tulajdonítottak a kortársak jelentőséget annak a „véletlen” egybeesésnek, amelyre elsősorban Márki Sándor biográfiája nyomán az utókor felfigyel.¹⁶ Arra ugyanis a császárné névnapján került sor, sőt a korabeli visszafogott és a díszítésre fókuszáló – az 1850-es évek stílusát idéző – tudósítások ezzel szemben inkább az uralkodó fogadtatásának mintegy előzményeként/előképeként „kényszerűen” megünnepelt jellegét sugallják;¹⁷ az elvárásoknak megfelelő, gondosan kialakított díszletek közötti kivitelezést: „A múlt szombati ünnepi előadás Császárné Ő Felsége névünnepére, a nemzeti színházban igen fényesen sikerült. A nézőtér általános kivilágítása, a megjelenő nagy közönség, s kivált a pá-

¹¹ Franz Kuefstein gróf, főistállómester és első főudvarmester helyettes felterjesztése az uralkodóhoz. (Bécs, 1865. szeptember 21.) Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), Bécsi levéltárakból kiszolgáltattott iratok; Udvartartási iratok, Obersthofmeisteramt, Hofzeremonielldepartement: Ungarische Landtage und Krönungen I 60. (a továbbiakban: I 60.) 1865-2-28.

¹² Corti, Egon Cäsar: *Erzsébet*. Budapest, 1935. 112–113.; Hamann, Brigitte: *Erzsébet királyné*. Budapest, 1988. 179–180.

¹³ Majláth György, udvari kancellár (Nr. 1432. präs.) felterjesztése az uralkodóhoz (Bécs, 1865. nov. 7.), az uralkodó láttamozásával (Schönbrunn, 1865. nov. 9.) MOL I 60. 1865-2-28/12/1. ff. 170-175., az uralkodó kíséretének tagjairól bővebben: Uo. ff. 79-89. A kapcsolódó rendelkezésekhez lásd a ceremonielleket: Uo. ff. 73-78.

¹⁴ Ez a döntés (feltehetően a császár nyitási szándékainak megfelelően, a kölcsönös „bizalom” megalapozása jegyében) mintegy összhangban állt a magyar liberális többség törekvéseivel, akik az általuk képviselt jogfolytonosság elvének értelmezésének megfelelően az uralkodóval való érintkezést helyezték előtérbe. Somogyi Éva: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. (Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez.)* Budapest, 1976. 97.

¹⁵ Politikai Hetilap, 1. évf. 22. sz. 1865. nov. 27. 284.

¹⁶ Simon Péter: *Király és korona. Pillantás a múltra és jelenre. I. Ferenc József és Erzsébet Ő Felségük megkoronáztatása negyedszázados évfordulójának alkalmából*. Budapest, 1892. 270.; Márki: *Erzsébet*, 6.

¹⁷ Egy-két lojális nyilatkozattól eltekintve, lásd: Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (HHStA); Hofarchive (HA), Obersthofmeisteramt (Sekretariat) Ihrer Majestät der Kaiserin und Königin Elisabeth XII/26. (a továbbiakban: OMEa Kaiserin Elisabeth XII/26.) Kart. 12. Nr. 454/865. fol. 484.; Nr. 455/865. fol. 485.; Nr. 456/865. fol. 486-491. Korábban inkább nemzeti ellenállás övezte ezen alkalmakat a kortársak körében, hiszen 1849 után helyettesítették ezekkel a korábbi, a nemzetépítés részeként megjelenő magyar történelmi emlékezet kijelölt napjait. Lásd: Sinkó Katalin: *Ferenc József: a dinasztikus és a nemzeti reprezentáció versengése és dualizmusa*. In.: Fazekas István – Ujvári Gábor (szerk.): *Császár és Király. Történelmi utazás: Ausztria és Magyarország 1526–1918*. (Kiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtár dísztermében 2001. március 8. – május 1.). Bécs, 2001. 19.

holyok díszre, és az »Erzsébet« című eredeti dalmű előadásának sikere igazi ünnepélylyé emelték az estét.¹⁸

Ferenc József Pest-Budára érkezésével¹⁹ szinte egy időben Erzsébet is távozott Bécsből, amiről egy kommüniké formájában a félhivatalos lapban is beszámoltak közvetlenül a trónbeszéd ismertetését követően: „Császárné Ő Felsege f. hó 13-án Münchenbe utazott el.”²⁰ Bár felmerült esetleges megbetegedésének lehetősége²¹ – lelki leterheltségének következtében, amely korábban is számos válságos periódusban előtört –, mégis valószínűsíthetőbb, hogy ismételten házastársi konfliktus állhatott²² (és/vagy a fentiekkel összefüggően) döntésének hátterében:²³ „Császárné Ő Felsege, – mint az »Oest. Ztg.« [Oesterreichische Zeitung] nak Münchenből írják – f. hó 13-án estve a legszorosb incognito alatt oda érkezett s az incognito alapján az »angol udvar« cz. Vendéglőbe szállt. Ő Felsege különös kívánatára elmaradt a király általi szándékolt személyes fogadtatása a pályaudvarban is, miáltal az incognito megőriztetvén, Császárné Ő Felsege csupán legközelebbi rokonai: Károly Tivadar bajor herczeg, a Császárné testvére által a pályaudvarban, s Miksa herczeg, Ő Felsege atyja által várattott. Császárné Ő Felsege ottmulatása folytán valószínűleg a királyi család is valamivel hamarább, mint ez különben történnék, költözend be téli lakaiba a székvárosba.”²⁴ Az uralkodó országlása kezdeti, reményteli periódusának idején országgyűlési határozat születik arról, hogy „közös” küldöttséget választanak a császárné születésnapján köszöntésére, de azt kénytelenek Erzsébet elhúzódo távolléte következtében elhalasztani:²⁵ „Mint értesültünk, legkegyelmesebb Asszonyunk, a Császárné és királyné Ő Felsege csak e hó utolsó napjaiban váratik Bécsbe, s az országgyűlés két házának küldöttségét jövő január hó 8-án méltóztatik legkegyesebben fogadni.”²⁶ Mindemellett szinte „(ki)tüntető” jelleggel számolnak be a születésnap megünnepléséről országszerte;²⁷ Thanhoffer Pál Pest város hatósága rendezvényén²⁸ tartott beszédében áldást kérve Erzsébetre

¹⁸ Fővárosi Lapok, 2. évf. 267. sz. 1865. nov. 21. 1059.

¹⁹ Fogadtatásához lásd a részletes programot: Politikai Hetilap 1865. (I. évf.) december 11. 308. (Deák december 12-re pártértekezletet hívott össze Ferenc József fogadtatásának tárgyában. Szász Károly: *Egy képviselő napló-jegyzetei. Az 1865. december 10-én megnyílt országgyűlés alatt.* Budapest, 1878⁽²⁾. 1. köt. 10.

²⁰ Hivatalos rész. Sürgöny, 5. évf. 267. sz. 1865. dec. 15.

²¹ A hivatalos álláspont szerint Erzsébet korábbi müncheni kezelőorvosával, Fischer doktorral szeretne volna kivizsgáltatni magát. Corti: *Erzsébet*, 112.; Hamann: *Erzsébet*, 179–180.

²² Erzsébet első „látványos” távozására 1860 júliusában került sor, ekkor idősebbik gyermekével, Gizellával Possenhofenbe utazott. F. Dózsa Katalin: *Megértő feleség és szenvedélyes anya.* In.: Rác Árpád (szerk.): *Erzsébet a magyarok királynéja.* Budapest, 2001. 41.

²³ Hamann: *Erzsébet*, 179–180.; Herre, Franz: *Ferenc József élete és kora.* Budapest, 2000. 208–209.

²⁴ Tárca. Napi újdonságok. Sürgöny, 5. évf. 290. sz. 1865. dec. 19.

²⁵ A képviselőháznak 1865. december 18-i ülésén döntött erről, s azt a főrendek is elfogadták. *Főrendiházi irományok*, 1865. I. köt. (Nr. 26.) 97.; a halasztásról lásd: Majláth György magyar kir. udv. kancellár 1741. sz. felterjesztése (Bécs, 1865. december 25.) Erzsébet császárné Főudvarmesteri Hivatalának a deputáció tárgyában. HHStA OMeA Kaiserin Elisabeth XII/26. Kart. 13. Nr. 3/866. ff. 2-5.

²⁶ Tárca. Napi újdonságok. Sürgöny, 5. évf. 295. sz. 1865. dec. 24.

²⁷ Sürgöny, 5. évf. 296. sz. 1865. dec. 28.

²⁸ Pestváros hatósága és képviselői a belvárosi plébánia-templomban (december 24-én) tartott istentiszteletet követően testületileg felkeresték a főtárnokmestert Budán, ahol a főpolgármester betegsége miatt a városi főbíró mondott köszöntőt. (Erről értesítve a császárnét, a szokásoknak megfelelően ő legfelsőbb köszönetét fejezte ki a megjelenteknek. Majláth György magyar kir. udv. kancellár)

előre vetíti az Erzsébet kultuszának egyik fő aspektusává váló Mária-analógiát is, reflektálva a politikai változásokra:²⁹ „...női bájakban egyformán tündöklő Felsőleges asszony fejére; és engedje meg, hogy miként a mennyben a Megváltó édesanyját e nemzet mint védasszonyát tiszteli, ugy a dicső Fejedelelemnő e földön a magyar nemzet boldogító védasszonyává válhasson.”³⁰

Előkészületek

A magyar országgyűlés két házának megvalósult bécsi fogadtatása 1866. január 8-án a teatralitás jegyében ismét újabb lépcsőt jelentett a közeledés irányában.³¹ Erzsébet ezúttal betöltötte azt a szerepkört a dinasztikus reprezentáció főszereplőjeként, amire egyébként oly ritkán volt hajlandó Ferenc József politikájának reprezentánsaként, miközben alkatilag – bár a közszereplést rendkívül nehezen viselte kötött formalitásával, ürességével és bábszerűségével³² – finomságával, érzékenységével és intelligenciájával rendkívül alkalmas volt e szerepkörre, s ezzel az Udvar (hathatós) eszközként már korábban is számos esetben hangsúlyosan számolt.³³ A hercegprímás beszédére adott – sokat idézett magyar nyelvű – válaszában Erzsébet megújította Ferenc József korábban tett ígétét közös (mielőbbi) magyarországi látogatásukra vonatkozóan.³⁴ Ez a beszéd később formálódó kultuszában is kiemelt eseményként szerepel majd.³⁵ S azt akkor a hódolati retorika mellett fokozatosan átalakuló hódoló tisztelet jegyében – noha az erőteljes propagandisztikus szándék sem vitatható az egyre tudatosabb imázsépítés részeként – „üdvözölik” a magyar lapok: „Háromszáz negyven éve, hogy a magyar királyné ajkán nyilvános alkalommal először csendült meg hazánk

lár átírata Sennyey Pál főtárnokmesternek (Bécs, 1866. jan. 10.) MOL Abszolútizmuskori Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Elnöki iratok, D 191. (a továbbiakban: D 191.) 1866-I-306. f. 168.)

²⁹ Az uralkodó kegyelmezési hullámának eredményeként december 24-én hét magyar politikai foglyot engedtek ki az olmtüzi várbörtönből, ami a későbbi kultikus hagyományban összefonódott az uralkodó felségének kegyességével, azt az ő személyes közbenjárásának vélté: „Vajjon gondolt-e a hét közül valamelyik arra, hogy Üdvözítőnk ama születésnapján Annak neje is ünnepli születése 28.-i évfordulóját, ki a szabadság angyalát hozzájuk küldte?” Simon: *Király és korona*, 282. (Az ennek kapcsán fogantatosított intézkedésekhez lásd: Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL), IV. Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok; Pest szabad királyi város levéltára, 1319. Pest város polgármesterének elnöki iratai (a továbbiakban: IV. 1319.) 16/1866.) Erzsébet kultuszának egyes elemeihez és későbbi „tárgyasulásokhoz” lásd: Borovi Dániel: *Zala György bécsi Erzsébet királyné-síremléke és az Erzsébet-kultusz szakralizáló emlékei az 1900 körüli magyar szobrászatban*. Műemlékvédelem, 55. évf. (2011) 5. sz. 291–293.

³⁰ Sürgöny, 5. évf. 296. sz. 1865. dec. 28.

³¹ Az ezt megelőző egyeztetési folyamathoz lásd: Majláth György magyar kir. udv. kancellár 6. Präs. sz. felterjesztése Alfred Königsegg-Aulendorf grófnak, Erzsébet császárné főudvarmesterének (Bécs, 1865. január 5.). HHStA OMeA Kaiserin Elisabeth XII/26. Kart. 13. Nr. 14/866. ff. 24-26.

³² *Egy udvarhölgy naplójából. Festetics Mária grófnő, udvarhölgy naplójának Budán és Gödöllőn papírra vetett részei*. Ford. és összeáll.: Tolnayné Kiss Mária. Gödöllő, 2009.

³³ „Erzsébet császárné szépsége sok olyan személyt vonz az udvarba, akik különben távol maradnának.” Johann Franz Kempen von Fichtenstamm 1856-os naplóbejegyzését idézi: Hamann: *Erzsébet*, 182.

³⁴ Szász: *Egy képviselő*, I. 72.; beszédének részleteihez lásd: Sürgöny, 6. évf. 6. sz. 1866. jan. 10.

³⁵ Az 1857-es út során még tekintettel kellett lennie az egyes hatóságoknak arra – például üdvözlőbeszédek megfogalmazásakor –, hogy a császárné nem ért magyarul. Lásd erről: Manhercz Orsolya: *Magas rangú hivatalos utazások Magyarországon a Bach-korszakban. Ferenc József magyarországi látogatásai 1849 és 1859 között*. (PhD-disszertáció.) Budapest, ELTE BTK Történeti Intézet, 2012. 158.

zengetes nyelve, s ha e körülmény egyrésztől csak öregbitheti azon hódoló hűséget, melyel Ő Felsége elébe örömmel repdes minden magyar sziv: ugy másrésztől méltó és biztos inauguratiója amaz új korszaknak, melyért buzgón epedezünk, melyet óhajtvá remélünk bekövetkezni.”³⁶

Az uralkodó pár tervezett magyarországi látogatása kapcsán azonban – magyar oldalról is – megfogalmazódtak (jogos) kételyek a tekintetben, hogy ha az a reprezentáció előtérbe kerülésével járhat, azzal az érdemi országgyűlési munka halasztást szenvedhet, ami talán az udvar részéről a „puhítás” és „megnyerés” politikájának érvényre jutását is eredményezheti (az valóban meghatározza majd az 1866-os év eleji uralkodói tartózkodás jellegét):³⁷ „S megvallom még is, hogy a királyné már e napokban lejjön, mint rebesgetik, magunk érdekéből még sem ohajthatom. Nem, egyedül azon szempontból, mert akkor az elfogadási s egyéb ünnepélyek szükségkép ismét előtérbe lépnek s nem engednek már egyszer, hogy úgy mondjam neki fekünni a dolgoknak; holott ha egyszer bele kezdenék, rendeznök [...] a teendőket, ha mintegy belemelegülnék a munkába: a félbeszakítás világért sem lenne oly zsidbasztó, mint így a belekezdeni nem tudás.”³⁸ A birodalom nyugati felében reális félelmek merültek fel a magyaroknak teendő esetleges politikai engedmények miatt,³⁹ s ennek esetleges gazdasági kihatásait is felvetették a hosszabb, báli szezonban megvalósuló uralkodói tartózkodás kapcsán (amivel magyar kereskedő rétegek is hangsúlyosan számolnak⁴⁰ az országgyűlés ülésével együtt): „Aggálylyal gondolnak ugyan arra, hogy a Felsőnek Budán hosszabb mulatása, továbbá Buda-Pestnek kereskedelmi tekintetben a közelebbi időben várható jelentékenyebb emelkedése, nemkülönben a decentralisatio Bécs eddigi segédforrásait megkevesbitendi.”⁴¹ Vagy más helyütt még „kifejezőbben”: „...látjuk már, hogy megint nem lesz semmi, mi mindent elvesztettünk, ti pedig nem fogtok nyerni semmit; ti nem akartok semmi áldozatot hozni és mi annyit áldoztunk már; először megszüntették a reichsrátot és ezzel mindjárt kétszáz idegennel kevesebb van itt, a kinek naponként tíz forint költeni valója volt, most meg udvari bál is csak egy lesz, a legszebb ünnepélyeket Pesten fogják tartani; mi szegény bécsiek anyagilag tönkre jutunk és végre még ausgleich sem lesz...”⁴² A bécsi közvélemény Erzsébettel mint hathatós eszközzel számolt a politikai átalakulás várható fejleményeiben, mondván, ha Ferenc József 1865. decemberi útjának ekkora közvetlen hatása volt a közeledés tekintetében, akkor a császárné (várt) jelenlétével kiegészülve az még inkább fokozódhat:⁴³ „Nem maradhat el, hogy a Felsőleges Fejedelemné kegyessége és szendesége, valamint hű országanyai érzülete által a gyors és biztos pacificatio új biztosítékát ne nyujtsa s fogadjja [Magyarország – V. E. V.]”⁴⁴ – idézte a *Sürgöny*.

³⁶ Zs.-a.: Bécsi tárcza-levél. (1866. január 9.) Sürgöny, 6. évf. 7. sz. 1866. jan. 11.; az uralkodócsalád magyar nyelvismereteinek és nyelvhasználatának rövid áttekintéséhez lásd: Toldi Ferenc: A magyar nyelv az ausztriai ház tagjainál. (Nyelvtörténeti vázlat.) Tárcza. Magyar Világ, 2. évf. 34. sz. 1866. febr. 13.; vö.: Cieger András: *Lónyay Menyhért 1822–1884. (Szerepek – programok – konfliktusok.)* Budapest, 2008. 41.

³⁷ Az utazás költségei – mutatva egyúttal a válságos időkben is annak exkluzív jellegét, illetve e hátságok kiemelt fontosságát – 324 725 forintot tettek ki. HHStA Kabinettsarchive (KA); Kabinettskanzlei, Separatakten Nr. 162/866.

³⁸ Szász: *Egy képviselő*, I. 72–73.

³⁹ Somogyi: *A birodalmi centralizációtól*, 89.

⁴⁰ Sor került több cég udvari szállítói rangra emelésére, lásd: MOL D 191. 1866.-I.-1254. ff. 226-245.

⁴¹ Zs.-a.: Bécsi tárcza-levél. (1866. január 9.) Sürgöny, 1866. 6. évf. 7. sz. jan. 11.

⁴² Bécsi levelek. (Bécs, jan. 20.) Politikai Hetilap, 2. évf. 4. sz. 1866. jan. 22. 45.

⁴³ Az Ost Deutsche-Post beszámolóját elemzi: Sürgöny, 6. évf. 25. sz. 1866. febr. 1.

⁴⁴ A Vaterland tudósítását idézi: Sürgöny, 6. évf. 25. sz. 1866. febr. 1.

Január 29-ére tűzték ki az uralkodópár Pest-Budára érkezését, amelyet a lakosság egyre megélenkülő figyelme kísért.⁴⁵ „Figyelmeztetés. Ó Felsegeiknek az indóházban fogadásában számos hölgy is résztvenni óhajtván, az alulirt polgári választmány akkép intézkedett, miszerint az egyik, és szőnyegekkel beborított oldal a hölgyek részére fenntartassék; s az indóházba a tisztességesen öltözött egyéneknek belépti díj nélkül bebocsáttasanak.”⁴⁶ Az uralkodó a korábbiakkal ellentétben azt is kinyilvánította, hogy mellőzni kívánja a „kötött” programokat,⁴⁷ egyúttal kijelölte Erzsébet számára a hagyományos (női) szerepkörben a jó-tékonyság gyakorlását,⁴⁸ melyben Mária Dorothea (József nádor harmadik felesége)⁴⁹ tevékenysége óta nem, illetve csak részben részesültek a magyar alattvalók⁵⁰ a családi tragédia nyomán kényszerűen lerövidült 1857-es körutat kivéve. A hirtelen uralkodói döntés egyúttal mutatta a képlékenységet is,⁵¹ amely ekkor az uralkodó „közeledését” is jellemez-

⁴⁵ Az utazás részletes programjához lásd: MOL I 60. 1865-2-28. fol. 2. (Programm zur Reise Ihrer Majestäten des Kaisers und der Kaiserin am 29. sten Jänner 1866 nach Pest-Ofen.); továbbá a pest-budai tartózkodáshoz: MOL D 191. 1866-I-518. ff. 1-157. A vasúttársaságok különjáratok indításával és kedvezményes tarifa ajánlatokkal ösztönözték a vidéki érdeklődőket az ünnepségeken való (tömeges) megjelenésre. Ujdonságok. (Pest, jan. 26.) Magyar Világ, 2. évf. 21. sz. 1866. jan. 27.

⁴⁶ Polgári választmány közleménye/határozata (Pest, 1866. január 26.) *Sürgöny* 6. évf. 21. sz. 1866. jan. 27. A későbbiekben biztonsági okokból bevezetésre került az ún. belépési igazolvány. Frisnyák Zsuzsa: *Fejezetek az udvari és kormányzati utazások történetéből*. Budapest, 2000. 91.

⁴⁷ Az udvari előkészületekhez és a tervbe vett programokhoz lásd: Raymond udvari titkár feljegyzése előterjesztése az elkövetkező utazással kapcsolatban (Bécs, 1866. január 12.) MOL I 60. 1865-2-28. ff. 56-62.

⁴⁸ A Habsburg udvarban uralkodó hagyományok a család nőtagjait elsődlegesen a reprezentációra s a karitatív tevékenységekre korlátozták. Somogyi Éva: *Erzsébet királyné Magyarországon. Erzsébet királyné kultusza*. História, 6. évf. (1984) 4. sz. 9.; Gerő András: *A magyar Habsburg – szűkséglet, lehetőség és valóság*. In.: uő.: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből*. Budapest, 2004. 110.

⁴⁹ Kettejük között egyébként is párhuzamot vontak, mivel a nádor felesége az 1825-től ülésező országgyűlés öt üdvözlő küldöttségnek magyarul válaszolt 1826 januárjában. Toldy: *A magyar nyelv*, i. m.

⁵⁰ A karitatív szerepkört, illetve a reprezentatív feladatkörök némelyikét 1851-től fő kormányzó néi minőségében Albrecht főherceg felesége, Hildegárd főhercegnő vette át. (Manhercz Orsolya szíves közlése.) Az idegen uralmat reprezentáló katonai fő kormányzó népszerűtlensége és „kényszerű” elszigeteltsége azonban értelemszerűen éreztette hatását e területen is. Vö.: Szögyény-Marich László: *Mindenütt csak panasz és elégedetlenség hallható*. In.: Tóth Gyula (szerk.): *A föld megszünt. Emlékiratok, naplók az abszolutizmus (Bach) korából*. Budapest, 1985. 1. köt. 74.

⁵¹ A korábbi gyakorlatot az előre meghatározott és az illetékes hatóságoknak továbbított program szinte menetrendszerű követése jellemezte, amellyel egyúttal biztosítható volt azok kontrollálása is. MOL D 120. Abszolutizmuskori Levéltár; K. k. Statthaltere Abtheilung Ofen, „Kaiser-Reise” 1-199/1857. ff. 1-600. Vö.: Manhercz Orsolya: *Ferenc József 1857-es magyarországi utazása a Tímes hasábjain*. Magyar Könyvszemle, 125. évf. (2009) 1. sz. 47. A valóban váratlan, utolsó pillanatban közzétett „legfelsőbb” elhatározások számos meglepetéshez vezettek, ami a tájékoztatás terén is nehézséggel járt: „A reporterek s a bécsi hírkapkodók a Fölségek itt mulatása alatt úgy meg vannak szorulva, mint soha az előtt. Máskor az udvari személyzet egy nappal korábban értesült a legfelsőbb akaratról. Minden ez akarathoz megfelelően lett elintézve s a hírlapok tudósítói, már huszonnegy órával előbb pingálták le szépen azt, a mi csak azután vált történendő. Most azonban a Fölségek közvetlen környezete sem tudja, a következő percz mit hoz?” Náday Ezüstös [Ábrányi Kornél]: *Fővárosi levél*. (Pest, febr. 8.) Magyar Világ, 2. évf. 31. sz. 1866. febr. 9.

te:⁵² „...miszerint ez időre nem állapított meg semmi hivatalos program. Ő Felsége nem tekinti magát vendégnek, s ennél fogva mindennap meg fogja a nap teendőit határozni; mindamellett azon biztos reményt táplálják, miszerint Császárné Ő Felsége az Elisabethinumot, az angol szüzek zárdáját, a szürke nénéket, a bölcsödét, az árvaleányházat s a szegénygyermek kórodát mindenestre meg fogja látogatni.”⁵³

Megérkezés

Az uralkodó pár Pestre utazása során, az udvari különvonattal néhány (összesen hat) rövid megállót iktatott be, az előzetes terveknek megfelelően, közöttük Pozsonyt és Esztergomot is. Az esztergomi „kiszállás” során⁵⁴ – már érzékelhetők a korábbi látogatás és a politikai engedmények nyomán bekövetkezett irányváltás hatásai, ami Erzsébetre is egyre fokozottabb és látványosabb formában kivetül – Ferenc József a helyettes főispán üdvözlő beszédét követő válaszát követően ismét „az udvari kocsiba szállt,⁵⁵ de azonnal visszajött, és karján vezette a szeretett Királynét, magyarosan öltözve. A sokaság dörgő éljenekbe tört ki, midőn, hála az égnek, a jó egészségnek örvendő Királynét megpillantá, kit szintén helyettes-főispán üdvözölt, mire aztán a vonat a sokaság üdvkívánatai közt tovarobogott a főváros felé.”⁵⁶

A pest-budai fogadtatást már Erzsébet előtérbe kerülése jellemzi; így például a díszítés kialakítása során a császári színek korábbi (sérlemezett) dominanciájával szemben, ennek kiváltására előszeretettel utaltak a császárné bajor mivoltára: „A várost nagyon csinosan feldíszítették, főként a nemzeti lobogóval, de voltak kék és fehér drapériák és szalagok is, ezek a bajor színek.”⁵⁷

A bevonulást ezúttal felsőbb utasításra, élve a modern propagandisztikus eszközökkel, lefényképeztették, és sokszorosított grafikákon is számtalan formában megjelentették.⁵⁸ Az

⁵² A közeledés politikai vonatkozásairól az elutazást megelőző, 1866. január 27-i minisztertanácson egyeztettek. Határozott fellépést csak a Monarchia egységét és hatalmi helyzetét veszélyeztető kérdésekben irányoztak elő, míg a jogi kérdések vonatkozásában korainak ítélték az elköteleződést valamely irányban, egyúttal teret biztosítva valamelyest a „plasztikusságnak”. HHStA Kabinettkanzlei, Ministerratsprotokolle 1866. Nr. 1472. (1866. január 27.) Idézi: Somogyi: *A birodalmi centralizációtól*, 104.

⁵³ A Magyar Világban megjelentek alapján közli: Sürgöny, 6. évf. 22. sz. 1866. jan. 28. Erre vonatkozóan már előzetesen történtek egyeztetések, felkérve az egyes szerveket, hogy a tárnokmesterrel folytatott megbeszélést követően felterjesztésre kerüljenek azon intézetek, melyeket az uralkodó pár figyelmébe ajánlottak „megtekintés végett”. Lásd erről: BFL IV. 1319. 119/1866.; Rottenbiller Lipót Pest sz. k. város főpolgármesterének 119. eln. sz. felterjesztése Sennyey Pál főtárnokmesterhez (Pest, 1866. jan. 24.) MOL D 191. 1866-I-518. 38.

⁵⁴ Fogadtatásuk előkészítéséhez lásd: Esztergom megye főispáni helytartójának 36. eln. sz. felterjesztése Sennyey Pál főtárnokmesterhez (Esztergom, 1866. jan. 15.) MOL D 191. 1866-I-518. f. 15.

⁵⁵ A vasúton történő utazás az uralkodóház protokolljára is hatással volt, lásd: Frisnyák: *Fejezetek*, 8–11.

⁵⁶ A császári-pár bevonulása. Pesti Napló, 17. évf. 23–4733. sz. 1866. jan. 30.; a tudósításokban kiemelésre került, hogy Erzsébetet az utazásra magyar felolvasónője, Ferenczy Ida is elkísérte. Fővárosi Lapok, 3. évf. 22. sz. 1866. jan. 28. 87.

⁵⁷ Mary Elisabeth Stevens levele nővérének, Elisa Stevensnek ([Buda], 1866. febr. 3.) Közli: *Levelek az Andrássy-házból (1864–1869.)*. Egy angol nevelőnő levelei. S. a. r. Cieger András. Budapest, 2007. 193–194.

⁵⁸ Tárca. Napi ujdonságok. Sürgöny, 6. évf. 23. sz. 1866. jan. 30.; Különfélek. (Pest, jan. 30.) Pesti Napló, 17. évf. 24–4734. sz. 1866. jan. 31.; Borovi Dániel: *Habsburg reprezentáció Magyarországon a XIX. század második felében. Ferenc József és Erzsébet magyarországi portréi*. (Szakdol-

utazást, illetve a pest-budai tartózkodást a korábbiakhoz képest jóval intenzívebb magyar sajtókampány kísérte.⁵⁹ A kellő hatás elérésének érdekében a hideg idő ellenére Erzsébet nyitott hintón kocsizott át Budára, az öltözkéneke kiválasztásakor magyar utalásokkal – ami szinte végigkísérte magyarországi reprezentációját:⁶⁰ „Nyitott hintón hajtatott be a városba, a lehető legegyszerűbb ruhát viselte, fekete bársonyköpenyt és kis magyaros kalapot toll nélkül, amely nagyon egyszerűen bársonnyal volt szegélyezve. Igen szép asszony, különösen gyönyörű az arca felső része, és pompás a haja. Üdvölgés fogadta, ő pedig a vasútállomástól a palotáig nem szűnt meg bólogatni. Mivel ez egy órányi kocsit, szegény lélek jól elfáradhatott. Vele volt a császár huszáruniformisban, de az arcán még mindig meglehetősen rosszkedv látszott, bár bizonyára örült a fogadtatásnak. Az állomásnál egy ideig vesztegelt, mert az emberek, amint itt gyakran teszik, túlzásba estek, körülvették a hintót, és lehetetlen volt elindulni.”⁶¹ Miközben az uralkodópár bevonulását övező reményteljes hangulatot⁶² és érzékelhető változást a Lajtán túl is kedvezően fogadták, egyúttal reményeket tápláltak Erzsébet női mivoltából következő szerepvállalását illetően, s mintegy a békéltető szerepkörben „léptették fel”: „Bizonyosan nem közönyös dolog az, hogy a Császárné Felsőleges Férje karján a budai királyi várakba bevonult. A lelkesedés, melylyel üdvözöltetett, nem szólhat csak az Uralkodóné személyének. »Férfiak alkudoznak. Hová a nő férje kíséretében lép, többnyire minden viszály elnémul, a béke biztosítva van.«”⁶³ [Kiemelés tő-

gozat.) Budapest, ELTE BTK Művészettörténeti Intézet, 2006. 64–68.; Tomsics Emőke: *Királyi öltöztetőbabák. Az 1866-os királylátogatás képei*. Fotóművészet, 52. évf. (2009) 1. sz. 118–120.

⁵⁹ Az előzményekhez összehasonlításként lásd: Manhercz Orsolya: *Az 1857-es császári utazás sajtója*. In.: Gergely Jenő (főszerk.): *Fejezetek a tegnapi világból*. Budapest, 2009. 57–62.; az információ gyűjtés nehézségeihez, valamint az ebből fakadó esetleges tévedésekhez lásd még kortárs visszaemlékezést: Náday Ezüstös [Ábrányi Kornél]: *Fővárosi levél*. (Pest, febr. 8.) Magyar Világ, 2. évf. 31. sz. 1866. febr. 9.

⁶⁰ Erzsébet ruhatárában fellelhető példának okáért egy zsinóros díszítésű korai (1864 körüli) Worth darab (bolero) is. F. Dózsa Katalin – Hegyiné Déri Erzsébet. (szerk.): *Párizs és Budapest a divat tükrében 1750–2003*. Budapest, 2003. 144. (MNM ltsz.: T. 1966.80); Borovi: *Habsburg reprezentáció*, 67.

⁶¹ Mary Elisabeth Stevens levele nővérének, Elisa Stevensnek ([Buda], 1866. febr. 3.) Közli: *Levelek az Andrássy-házból*, 193–194. A magyaros viselet a nemzeti ellenállás részeként az 1860-as évek elején reneszánszát élte Magyarországon, de erre az időszakra azonban már kezd visszaszorulni: „De bármennyire volt is magyar Ő Felsőleges öltözéke, kötelességem kinyilatkoztatni, hogy a nemzeti viselet az ideai farsangon ismét csak mostoha gyermekül tekintetik.” *Divattudósítás*. Családi Kör, 7. évf. (1866) 5. sz. 118.; a korábbi jellemzőkhöz lásd: Berzeviczy Albert: *Régi emlékek 1853–1870*. Budapest, 1907. 122.; Váry Gellért: *Magyar viseletek 1861-ben*. In: A föld megőszült, 26–28.; F. Dózsa Katalin: *A budapesti divat fénykora. A magyar divatipar megerősödése és nemzetközivé válása 1850–1918 között*. In: F. Dózsa Katalin (szerk.): *A Magyar Divat 1116 éve. A magyar viselet a honfoglalástól a 21. század elejéig*. Budapest, 2012. 104–111.; Lukács Anikó: *Átöltözések. A 19. századi magyar nemzeti divat emlékiratok és naplók tükrében*. Aetas, 23. évf. (2008) 3. sz. 51–56.

⁶² A nagyszámú tömeg ellenére a korábban alkalmazott katonai felügyelet helyett a helyszínek biztosításában ezúttal – egyes laptudósítások értesülései szerint – egyetemisták és a rendezőség tagjai vettek részt. Áldor Imre: *A hét története*. Magyarország és a Nagy világ, 2. évf. 5. sz. 1866. febr. 4. 75.

⁶³ A Presse tudósítását idézi: Sürgöny, 6. évf. 25. sz. 1866. febr. 1. Ennek egyes hangsúlyos részeihez lásd: Rákai Orsolya: *Kaméleon-kultusz. (Erzsébet királyné kultuszának alakulástörténete a kollektív identitás alakításától az egyéni identitás alakítása felé.)* In: Hites Sándor – Török Zsuzsa (szerk.): *Építész a kőfejtőben*. Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára. Budapest, 2010. 250–258.

lem. – V. E. V.] A megérkezésükről szóló tudósításokban már tetten érhető az a hatásmechanizmus, ami mindvégig érvényesült Erzsébet nyilvános szerepléseinek közönségre gyakorolt – későbbiekben egyre tudatosabban formált – hatásában: „A császárné viruló bájos kinézése az egész közönségre varázsszerű hatást gyakorolt; a ki csak szerét tehetette, megelőzni igyekezett a léptetve haladó kocsisorozatot, hogy még másodszer is részesüljön a szerencsében, imádott fejedelem Asszonyát bár csak egy rövid pillanatra is ujjal megsejmelhetni.”⁶⁴ Eközben a bécsi reprezentációs tevékenységét is jellemző – a bécsiek által gúnyosan „iskola betegségnek” nevezett⁶⁵ – tünetek Pest-Budán is időről-időre feltűntek, így az esti ünnepi kivilágításra már csak Ferenc József kocsizott ki főhadsegédje, Crenneville tábornagy kíséretében: „Közszajnálát tárgya volt, hogy a kit mindenki epedve vágyott látni: a Felséges Asszony az ut fáradalmai miatt akadályoztatva volt [...] szintén megtekinteni.”⁶⁶ Emellett a gondosan megtervezett és előkészített fogadtatásba egy kis „szépség-hiba” csúszott az által, hogy a császárné kíséretének egyik előkelő rendezvényre szóló részvételi kérelmét elutasították, ami mutatta a társadalom nagy részében még mindig jelen lévő erős érzelmi „feszültségeket”,⁶⁷ melyek továbbra is nehezítették az esetleges közeledési kísérleteket: „A császárné kísérete ohajtott volna részt venni abban [az Európa Szállóban rendezett urak bálján január 29-én], hihetőleg a magyar főrangú körök megismerése végett. S az udvarmesteri hivatal által ez ohajtás szép módjával tudtúl adatott az illetőknek. Hinné-e valaki: hogy teljesítése megtagadott? A tisztelt honfiak nem akartak az udvari személyzettel érintkezni, s tisztelt honleányok nem akartak katonatiszttal táncolni.”⁶⁸

Az uralkodó felesége iránt megnyilvánuló fokozott társadalmi érdeklődést mutatja ugyanakkor a fényképei eladásának váratlan sikere: „Fényképirók a mult héten tizezernél több példányt adtak el Császárné Ő Felsége arcképeiből.”⁶⁹ Emellett korábbi gyakorlattal ellentétben valószínűsíthetően szintén a valós vásárlói igények felmerülését tükrözi, hogy Ujvári Mihály Erzsébethez intézett Szózatát Emich Gusztáv külön kiadásában (8 oldalas nyomtatvány formájában) is megjelentetik, számos más hasonló műfajú munkával egyetemben:⁷⁰ „Im tündöklő szép királynénk/Hősi férje oldalán/Jön, mint május szép hajnala/A hosszú zord tél után.”⁷¹

⁶⁴ Sürögöny, 6. évf. 23. sz. 1866. jan. 30.; vö.: Vadnay Károly: *A hét története (Február 1.)*. Hazánk s a Külföld. 2. évf. 5. sz. 1866. febr. 4. 77–78.

⁶⁵ *Egy udvarhölgy naplójából*, 42–43.

⁶⁶ Sürögöny, 6. évf. 23. sz. 1866. jan. 30.

⁶⁷ Berzeviczy Albert: *A nemzeti ellenállás módjai és eredményei az absolutizmus alatt*. Budapesti Szemle, 221. köt. (1931) 161–172.

⁶⁸ Szász: *Egy képviselő*, II. 108. A szálló az 1850-es évek végétől a nemzeti ellenállás egyik „nyilvános” fóruma volt, ezáltal szimbolikus jelentőséggel bírt nem csak az elutasítás, hanem már a részvételi szándék is. Vadnay Károly: *Egy művésznőnk szalonja. (Emlékezés Hollósy Kornéliára.)* In: uő.: *Elmúlt idők. Emlékezések*. [Budapest] 1886. 141.

⁶⁹ Fővárosi Lapok, 3. évf. 28. sz. 1866. febr. 6. 111.; vö.: *Ujdonságok. (Pest, febr. 3.)* Magyar Világ, 2. évf. 27. sz. 1866. febr. 4. Ezek igény szerinti „magyarosításához” lásd: Borovi: *Habsburg reprezentáció*, 65–68.; Tomsics: *Királyi öltöztetőbabák*, 121–124.; az engedélyeztetési eljárás hivatali ügymenetéhez: Farkas Zsuzsa: *Ki fényképezhetette a királyt?* Fotóművészet, 53. évf. (2010) 3. sz. 114–120.; az uralkodópár későbbi magyaros vizuális megjelen(ít)éséhez, valamint a róluk készült felvételekhez lásd: Borovi Dániel: *„Hát még semmi sincs a vásznon?” Fotóhasználat Ferenc József és Erzsébet magyarországi portréin*. Fotóművészet, 55. évf. (2012) – megjelenés alatt.

⁷⁰ Lásd például: Morzsányi Sándor: *Ő csász. és apostoli Királyi Felsége Ferencz József legkegyelmesebb Urunk: s felséges királynénk Erzsébet [...] tiszteletére*. Pest, 1866. Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Aprónyomtatványtár (a továbbiakban: OSzK PAT) OSzK PAT Kny. D 3.866. Ezekben a később is folyamatosan jelen lévő motívumokból a hon anyja és a védőangyal szerep-

Fogadások

Erzsébet megjelenésének jelentősége a politikai közélet újjáéledésével a társasélet újbóli megélénkülését jelenti, szakítva a korábbi kényszerű visszavonultsággal: „Bizony nagy sebeket ütött a társadalmi életünkön is ezen rettenetes 17 év!”⁷² A pest-budai társaság szinte felszabadul az országgyűlésre egyébként is a fővárosba sereglő politikai elitel kiegészülve, ami felhőtlen és egymásba nyúló, esetenként „végeérhetetlen” mulatozásokban ölt testet a báli idényben:⁷³ „Folyt is a táncz, derűre borura. Az írók rokkantjaikért tánczoltak, a orvosok betegjeikért, a technikusok a szűkölködőkért, a művészek meg épen el is tánczolták ő felsége kegyadományát⁷⁴ s mindegyik azzal kecsgettette magát, hogy neki is jut abból a sóvárgott fűszerből s mindegyik abban vérzett el, hogy a bájos császár- és királyné annyi helyen meg nem jelenhetett, a hány helyen várta és leste, megjelenését remélte a soha ki nem elégíthető sóvár női, de meg férfi közönség is.”⁷⁵ Ez párosult az udvar reprezentációs törekvéseivel, mivel ily formában is igyekeztek (politikai) nyomást gyakorolni a tárgyalások előmenetelére. E nyomásgyakorlástól jogosan tartottak a megegyezést kereső politikusok: „A történelem bizonyítja, hogy az udvar nem egyszer gyakorolt veszélyes nyomást a magyar országgyűlésekre” – jegyezte fel Szász Károly.⁷⁶ Arról, hogy bizonyos tekintetben hatásos tényezőnek mutatkozott az udvari reprezentáció, Podmaniczky Frigyes báró is panaszkodott naplóbejegyzésben: „Annyit mondhatok, hogy az udvari élet nagyon izlett hazánkfainak;

körének felvázolása jelenik meg. Az út előkészítése során számos megkeresés érkezett: HHStA OMeA Kaiserin Elisabeth, XII/26. Kart. 13. Nr. 47/866. ff. 136-138.; Nr. 54/866. ff. 158-160.; Nr. 58/866. ff. 177-181. Az uralkodónak felterjesztett felajánlásokra (kötetek, emléktárgyak stb.) és esetleges kérvényezésekre vonatkozóan még mindig az 1838. december 10-én kiadott legfelsőbb határozat volt érvényben. Lásd erről: *Hivatalos rész*. Sörgöny, 3. évf. 4. sz. 1863. jan. 6.; Forgách Antal magyar kir. udv. kancellár 20 001. sz. átirata (Őfelségének küldendő nyomtatványok iránti szabályrendeletek újabb közzététele tárgyában) Pálffy Móric magyar királyi helytartóhoz (Bécs, 1862. [dec.] 21.) MOL D 191. 1862-I-23 218. 362.

⁷¹ Ujváry Mihály: *Szózat ő császári apostoli királyi Felsége Erzsébet legkegyelmesebb asszonyunkhoz Budapestre érkezvén január hó 29-én 1866.* Pest, Emich Gusztáv, 1866. 5. OSzK PAT Kny. D 346.; Sörgöny, 6. évf. 25. sz. 1866. febr. 1.; Különlélek. (Pest, jan. 31.) *Pesti Napló*, 17. évf. 25-4735. sz. 1866. febr. 1. (A költemény elfogadtatási eljáráshoz lásd: HHStA OMeA Kaiserin Elisabeth, XII/26. Kart. 13. Nr. 57/866. ff. 166-176.)

⁷² *Várady Gábor országgyűlési levelei.* Kiadta Szilágyi István. Budapest, é.n.² 1. köt. 22.

⁷³ Ennek esetleges előnyei és hosszabb távra kiható következményei már az előkészületek során megfogalmazódtak: „Ezek a hivatalos fogadtatás részletei, de ki festheti, ki rajzolhatja előre a lelkesedést s a szeretetteljes hódolat magánnyilatkozásait, melyek e hideg keretben a főséges, eleven színű s megragadó képet fogják képezni? Ő Felségeik két heti Pesten tartózkodása új életet fog önteni az egész városba. A lanyha bálók a legmagasb látogatás reményében keresettek leendek s a képzőművészeti társulat épp úgy, mint az orvostanhallgatók szép jövedelemre számítanak; a színházi repertoire – talán – szintén érdekes lészen e néhány nap alatt; elhanyagolt közintézetek gyűjteményét lázasan rendezik és tisztogatják; az udvari vígalmak s a polgári bál ezeket fognak forgalomba hozni, s ami fő – a szívek bizalomteljesen nézendik az éppen együttlévő országgyűlés működését, mert a nemzet és fejedelme között gonoszul emelt korlát leromboltatott s a nép óhaja tisztán és meghamisíthatatlanul jut most ahhoz, kitől megvalósítása függ.” Áldor Imre: *A kandalló mellett.* A divat, 1. évf. 3. sz. 1866. febr. 1. 36.

⁷⁴ Ferenc József a Magyar Képzőművészeti Társulat részére 1000 frtnyi adományt tett, amit az általa rendezett bál napján hoztak nyilvánosságra. Lásd erről: Magyarország királyi tárnokmesterének 704. eln. sz. leirata Rottenbiller Lipótnak szab. kir. Pest város főpolgármesterének. (Buda, 1866. jan. 31.) BFL IV. 1319. 177/1866.; MOL D 191. 1866-I-518. ff. 24-37.

⁷⁵ *Vigalom és bánat.* Politikai Hetilap, 2. évf. 7. sz. 1866. febr. 11. 78.

⁷⁶ Szász: *Egy képviselő*, I. 72–73.

nem egyet közülök láttam a mint a síma padlón mozogva, s válogatott borokkal telt serlegeket ürítve s finomabbnál-finomabb ételeket elköltve – megszelidült kissé, s szépnek s igézőnek tartotta azt ma, a miről nem rég még egykedvűséggel s bizonyos fitymáló hetykeséggel szólott; ne tagadjuk, a csárdás is megtette a maga hatását, bármennyire is akarjuk is vértezettnek látszani s felülemelkedettnek tetszeni.”⁷⁷

Az utazást előkészítő tervezetek során külön kiemelt hangsúlyt fektettek arra, hogy mind Ferenc József, mind Erzsébet külön-külön fogadja az országgyűlés két házának küldöttségeit.⁷⁸ A fogadásra két nappal a császári pár megérkezését követően, január 31-én kerül sor, s az hatását illetően közismert módon szinte teljesen megismétli az év eleji bécsi eseményeket, s nemcsak teátrálisnak ható koreográfiájával és a hódolati retorika sokszor önmagát ismétlő fordulataival: „A császárné látásának benyomása alatt írom e sorokat. Ma fogadta el a két ház küldöttségét, az ismeretes trónteremben, a trónszék mellett állva, a császár-királyné. Kik jelenvoltunk, sokáig nem fogjuk kibontakozni a hatás édes szövevényéből. De nem férfiatlan megadásra puhított minket személyes hatása, hanem büszke s áldozatkész ragaszkodásra ösztönzött azon nemzet és haza ügyéhez melyért ily védangyal imádkozik az egék urához. Míg csak láttuk: elbájolt; mikor hallottuk: elragadott. Mikor imádkozva állt előttünk, hitünk angyalainak legfényesbikét véltük szemlélni benne. Hallgassa meg imáját a magosságban lakozó.”⁷⁹ Erzsébet ezúttal is – csakúgy, mint Ferenc József, aki ekkor kizárólag huszártábornoki egyenruhában jelenik meg⁸⁰ – magyaros ruhát viselt:⁸¹ „...fehér selyem, magyar szabású díszöltözékben fogadta az országgyűlés küldöttségét.”⁸² Erzsébet a küldöttségeknek adott magyar nyelvű, szabadon elmondott⁸³ válaszában

⁷⁷ Podmaniczky Frigyes *Naplótöredékek*. Budapest, 1888. 3. köt. 237.

⁷⁸ Raymond udvari titkár előterjesztése az utazás tárgyában (Bécs, 1866. január 12.) MOL I 60. 1865-2-28. ff. 56-62.; vö.: Manhercz: *Az uralkodó*, 42–43.

⁷⁹ *Szász: Egy képviselő*, II. 108.

⁸⁰ Ez az alattvalókkal való korábbi érintkezés módjának újjáéledését jelentette, ami jelentős hagyományokra tekintett vissza a Habsburg udvarban. Emellett a nemzetközi tendenciákat is követte, hiszen Viktória és Albert a skótok viszonylatában hasonló módon járt el. Fülemile Ágnes: *Királyok nemzeti viseletben. (Példák a nemzeti elemek megjelenésére a 19. századi európai udvari öltözködésben.)* In: Szilágyi Miklós (szerk.): *Társadalomnéprajzi Tanulmányok. (A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve XIX.)* Budapest, 1998. 104.; az udvari hagyományokhoz: F. Dózsa Katalin: *A magyar nemesi viselet mint udvari díszruha.* In: Császár és Király, 23–28. A kedvező benyomás már az 1865-ös látogatás során is megmutatkozott. Manhercz: *Az uralkodó*, 42.

⁸¹ Valószínűsíthetően az utazás részleteinek egyeztetése során döntenek a nyilvános megjelenést mindvégig jellemző magyaros utalásokról viseletükben is, ezért Erzsébet a tervbe vett látogatás követelményeinek eleget téve ruhatárát kénytelen a lehető leggyorsabban magyaros darabokkal egészíteni: „Császárné Ő Felsege többrendbeli magyar öltözetet rendelt meg e [Alter és Kiss várci utcai divatkereskedése] méltán országos hírvé divatkereskedésben”. *Családi Kör*, 7. évf. (1866) 2. sz. 47.; e megrendelések dokumentációjához lásd: HHStA OMeA Kaiserin Elisabeth XII/26. Kart. 13. Nr. 50/866. ff. 145-149. (Kultuszában ez a tény mindvégig személyes döntéseként szerepel, egyúttal magyarok iránt érzett vonzalmának látványos megnyilvánulásaként.) Ez a cég az uralkodó pár látogatását követően elnyeri a „cs. kir. divatáru szállítók” címet. MOL D 191. 1866-I-1254. ff. 226-245.

⁸² *Sürgöny*, 6. évf. 26. sz. 1866. febr. 2.

⁸³ Erzsébet nyelvi ismereteire valamelyest következtetni enged egy 1866 körülre datált magyar (nyelv)gyakorlat töredék, amely számos mese és legenda mellett egy szegény özvegyasszony történetét is tartalmazza, aki nehéz anyagi helyzetében segítséget kér az udvari kertészétől: „A kertész jószívű ember volt, a másik szobába ment, s papírba burkolt hagymát hozott magával. Fogadd ezt tőlem, használd célszerűen, s Isten áldása lesz adományomon. (...) A tulipán kifejlődvén, az özvegy

ismételten az ország irányában megmutatkozó rokonszenvét hangsúlyozta, utalva arra is, hogy várakozásai egybecsengnek a magyar szándékokkal: „Szivem benső vágya teljesült, midőn Felséges Férjemmel Magyarország fővárosában megjelenhettem; mert őszinte vonzalommal, meleg rokonszenvvel viseltetem a nemes magyar nemzet iránt és körében örömet idézőm.”⁸⁴ Beszéde hatását rendkívül kedvezőnek értékelték és a magyar nyelv udvarképessé emelésének ünnepi megnyilvánulásaként üdvözölték. Ez később is meghatározó lesz a kultikus szövegek tekintetében, annak egyik alaprétéget képezve: „A magyar nyelv fényes és meglepő új diadala volt az a beszéd, melyet a Császárné Ő Felsége válaszul mondott a magyar országgyűlés tisztelgő küldöttsége előtt. Pest városában ma, három nap mulva sem teltek be a tiszta kiejtésnek s a beszéd valóban művészi előadásának dicséretével”⁸⁵ Ez az értékelés – egybehangzóan Ferenc József anyjának tett későbbi beszámolójával⁸⁶ – előrevetítette azt a remélt „különleges” befolyást is, amit az uralkodóval való házastársi kapcsolatának köszönhetően Erzsébet gyakorolhat a magyar ügyre, kijelölve egyúttal a neki szánt kultikus szerepkört: „Egy szép asszony ajkáról mindig különös édes csengése van a szónak; s százszorta édesebb, ha tudjuk hogy ez az asszony legközelebb van annak a szívéhez, kinek kezébe milliók sorsa van letéve.”⁸⁷ Az e napi program udvari díszbédél folytatódott, melyet este „Hölgykör” követett, a magyar társadalmi elit nőtagjainak – az udvari ceremóniák által gondosan, mindenre kitérően szabályozott – bemutatásával: „A palotahölgyeknek, s az udvarnál megjelenésre hivatott urhölgyeknek Császárné Ő Felségénél bemutatása 1866. évi Január 31-én szerdán délelti hat órakor fog Budán a királyi várakban megtörténni. A hölgyek uszályos ruhában jelennek meg, ékszerekkel. (Az udvari gyász e napon nem viseltetik.)”⁸⁸ Ez kiemelkedő jelentőségű volt a társasági életben, amely ezzel vette magyarországi nyitányát – a palota sárga termében. „A Pesten tartózkodó főrendű asszonyok úgyszólván teljes számmal, a rendszeren Bécsben tartózkodók közül többen [...] összesen 80-on körül, élükön gr. Eszterházy Mórné és gr. Török Bálintnéval, mutattattak be egyenkint Sennyey bárónő ő excja által Ő Felségének, ki 6 palotahölgy kíséretében 6 óra után a teremben megjelent. Ő Felsége fehér magyar ruhában, tündöklő diadémával a legfedelmibb jelenetet mutatta, és világhírű szépsége és leereszkedő nyájassága által a kört mintegy családi ünnepélylyé varázsolta. A megjelent hölgyek mindegyikéhez volt nyájas szava, többekkel pedig, mint gr. Andrassy Gyuláné, Bohus-Szögényi Antónia és Eötvös

szívét a legnagyobb örömmel töltötte el, mert sohasem volt alkalma ily szépet láthatni. (...) A keretész mindezt mosolyogva hallgatta, mondván gyakran történik az életben, hogy azt ami később legnagyobb javunkra szolgálna, csekélységnek érezzük.” OSzK Kt Analekta 1457. Ferenc József ezzel szemben az országgyűlési küldöttségek fogadásakor a számára készített magyar nyelvű beszédet felolvasta. A feljegyzések arra engednek következtetni, hogy írásban és szövegértésben sokkal biztosabb volt, mint szóbeli megnyilatkozásaiban. Lásd erről: Nádor Orsolya: Utószó. In.: Pelcz Katalin: *Nyelvmesterkedés. Ferenc József magyarul tanul.* Budapest, 2009. 205.

⁸⁴ Sürögöny, 6. évf. 26. sz. 1866. febr. 2.

⁸⁵ Pesti Napló, 17. évf. 27-4737. sz. 1866. febr. 4. Az osztrák értékelések is pozitívak voltak: „Tagadhatatlan: szívük az van a magyaroknak – bárcsak meg is maradna!” Adolf Ritter von Braun báró, a kabinetiroda főnökének naplóbejegyzése ([Buda] 1866. február 2.) HHStA, Nachlaß des Staatrats Baron Adolf von Braun. Idézi: Hamann: *Erzsébet*, 219.

⁸⁶ Ferenc József anyjának, Zsófia főhercegasszonynak. (Buda, 1866. febr. 17.) Schnürer, von Franz (Hg): *Briefe Kaiser Franz Josephs I. an seine Mutter.* München, 1930. 350.

⁸⁷ Szász: *Egy képviselő*, II. 107–108.

⁸⁸ Udvari tudósítás. MOL I 60. 1865-2-28. f. 4.; erről bővebben: Vér Eszter Virág: *Udvari reprezentáció a Budai Királyi Palotában (1867–1916). Az udvari bálók és fogadások.* In: Gergely Jenő (főszerk.): *Fejezetek a tegnapi világból.* Budapest, 2009. 92–114.

báróné asszonyságokkal a legtisztább magyar nyelven hosszabb ideig társalgott.⁸⁹ Miközben az újságok elragadtatással szóltak Erzsébet nyilvános szerepléséről, a színpalak mögött az elvárt közszereplő szerepéből „kilépve”, magánemberként felfedi önmagát, és egyúttal azt is, hogy itt is csak a körülmények kényszerének enged a reprezentáció során: „Itt sok dolgom van. A gyakori át- és felöltözést unalmasnak tartom; nagyon fárasztó volt a hölgy-cercle, a hosszas állás és beszéd.”⁹⁰ A látszat – és/vagy a láttatni akart kép – mégis az, hogy kitörve a bécsi udvar lelkületére nyomasztóan ható merev, egyúttal Zsófia főhercegnő által uralt keretei közül érezhetően felszabadult a pest-budai látogatás során a megnyilvánulásaira kedvezően reagáló magyar környezetben, mind az Udvar, mind a magyar alattvalók elvárásainak megfelelően „örömmel” eljátssza a királynői szerepet, amelyet Bécsben kényszerítően terhesnek érez.⁹¹

Az országlás hétköznapi

A látogatásnak valamelyest „otthonos”, egyúttal fesztelenebb jelleget kölcsönzött az is, hogy császár kedvelt esti szórakozásának itt is folyamatosan eleget tesznek, és rendszeresen megjelennek a színházi előadásokon⁹² – magától értetődően ezáltal is megpróbálva népszerűsége szert tenni –, amit a közönség kiemelt figyelmével kíséri: „Az előadás kezdete előtt pár perczel lón csak a nemzeti színház igazgatóságával tudatva, hogy Ő Felsőgeik ez esti előadásra jelen lenni méltóztatandnak; s hogy legmagasabb parancsuk, miszerint az előadás a szokott órában vegye kezdetét, s minden ünnepélyes fogadás mellőztessék.”⁹³ A közhangulat változásával az esetlegesen megnyilvánuló rokonszenv és/vagy kíváncsiság egyre inkább Erzsébet személyét övezte:⁹⁴ „Híre ment, hogy a császárné is meg fog jelenni a színházban,

⁸⁹ *Tárca. Napi újdonságok.* Sürgöny, 6. évf. 26. sz. 1866. febr. 2. Beszámoltak arról is, hogy egy-egy ilyen „körbenállás” során kivel mennyire hosszasan és milyen témákat érintve beszélgetett, aminek majdnem ugyanolyan (bár értelemszerűen politikailag jóval kisebb) jelentőséget tulajdonítottak, mint az uralkodó esetében: „A császárné nagyon kegyes volt, vele [Andrássy Gyula feleségével Kendeffy Katinkával] beszélgetett a legtovább (amint azt később az újságok is megírták), kérdezősködött a férje, a gyermekei, a rokonai felől; megtudakolta mikor volt utoljára Bécsben és még sok minden mást is kérdezett.” Mary Elisabeth Stevens levele nővérének, Elisa Stevensnek ([Buda], 1866. febr. 3.) Közli: *Levelek az Andrássy-házból*, 194.

⁹⁰ Erzsébet levele lányához, Gizellához. (Buda, 1866. febr. 2.) Idézi: Corti: *Erzsébet*, 142.

⁹¹ Somogyi: *Erzsébet*, 10.

⁹² Ennek nyitányaként a Nemzeti Színház díszelőadása ezúttal is csakúgy, mint 1857-ben az *Erzsébet* című dalmű volt, melyben az uralkodóné formálódó kultuszának később konstanssá váló eleme, Szt. Erzsébet szerepel főhősként, ugyanakkor a szövegek könyv számos merésznek ható hazafias utalással élt: sőt mintegy zenei „bravúrként” a második felvonás első jelenetében „becsempészték” a Himnusz dallamát is. Uslu, Ateş: *Az abszolutizmuskori operajátzás Pesten (1850–1861)*. In: Gergely Jenő (főszerk.): *Fejezetek a tegnap világából*. Budapest, 2009. 50.; erről bővebben: Uslu, Ateş: *Les voies lyriques de la nation: l'opéra et la formation de l'identité nationale hongroise (1790–1884)*. Paris, l'Université Paris I & l'Université Eötvös Loránd de Budapest, 2010. (Thèse) 407–413. A jegyekkel folytatott üzérkedéssel szemben a sajtóban is felszólalnak, mivel akár nyolcszoros áron is kínálták az előadások megkezdése előtt a belépőket, rendkívüli felháborodást és elégedetlenséget váltva ki. *Különfélek. (Pest, jan. 31.)* Pesti Napló, 17. évf. 25-4735. sz. 1866. febr. 1.; *Újdonságok. (Pest, febr. 6.)* Magyar Világ, 2. évf. 29. sz. 1866. febr. 7.

⁹³ Sürgöny, 6. évf. 27. sz. 1866. febr. 4.

⁹⁴ Pest-budai tartózkodásuk kezdeti periódusában még történtek kísérletek Ferenc József magánemberként való bemutatására is; az érdeklődés felkeltését szolgáló sajtókampányban, az imázsépítés szerves részeként: H. s.: *Ferencz József Ő Fölsége zergevadásaton*. Magyarország és a Nagy Világ, 2. évf. 7. sz. 1866. febr. 18. 103–104.

[...] Az udvari páholy jobb oldalt lévén, mi sem természetesebb, mint hogy a jobban látás érdekéből mindenki a bal oldalra törekszik. (...) szóval a színházi közönség is egészen baloldalivá lett.⁹⁵

Budai tartózkodásuk során, akárcsak Bécsben, a hivatalos társasélet csúcsát az általuk tartott udvari bálók jelentették, személyesen érintkezve a társadalmi elittel, bár tekintettel a magyarországi kiszélesített „udvarképességre” csak úgynevezett – az udvari bálnál kevésbé exkluzívnak tekintett – „bált az udvarnál” rendeztek egy 1857-ben kiadott rendelkezés értelmében.⁹⁶ A személyes meghívók által szabályozták a meghívottak körét,⁹⁷ alkalmazkodva egyúttal a budai palota ekkor bécsi állapotokhoz viszonyítva jóval kisebb reprezentációs befogadó tere nyújtotta adottságokhoz is. Az előzetes tervekben két bál rendezését irányozták elő, a császárné által adott cercle-lel, amelynek ismét kiemelt szerepet szántak.⁹⁸ Az első bált február 3-án tartották 625 fővel, mindazonáltal a sikeres rendezés⁹⁹ ellenére az udvari kíséret rendkívül nehezményezte „kizárását a társalgásból”, valamint azt is, hogy a császárné tüntetően, közel negyed órát magyarul beszélgetett Andrássy Gyulával, tág teret nyitva a későbbi rosszindulatú találgatásoknak, mely számos leírásban, mintegy a kiegészítés katalizáló tényezőjeként jelenhet meg.¹⁰⁰ A korábbi tiltást feloldva két csárdást is felvettek a táncrend programjába,¹⁰¹ ami kellő hatást gyakorolt a kezdeti – udvari járatlanságból

⁹⁵ Várady Gábor *országgyűlési levelei*, I. 50. (Pest, 1866. febr.) A (köz)figyelem „központjába” kerüléséhez ezúttal Erzsébet betegsége is hozzájárul(hat)ot.

⁹⁶ Manhercz: *Az uralkodó*, 43.; az ezeket egymástól elkülönítő finom distinkciókhoz lásd: Vér: *Udvari reprezentáció*, 98–99.

⁹⁷ MOL I. 60. 1866-2-28/a/6. ff. 170-171. (Meghívók magyar és német nyelven.)

⁹⁸ Raymond udvari titkár előterjesztése az utazás tárgyában (Bécs, 1866. január 12.) MOL I 60. 1865-2-28. ff. 56-62.

⁹⁹ „A sárga márványzatú táncterem kivül még több mint tiz szalon volt nyitva. Midőn a vendégek már együtt voltak, megjelent a Császári pár, a szertartások vezetője Hohenlohe, gr. Almásy főajtonálló, a főudvarmesterné és a palotahölgyek között. A Császár magyar tábornoki egyenruhát viselt, veres nadrágot, atillát fehér mentével, a Császárnén fehér uszályos ruha volt, ezüst csillagokkal, gazdag haja könnyedén omlott le, homlokát csillagos diadém ékíté; kezében csipkelegyző és kamélia-bokréta. A hölgyek körbe állva várták a Fölséges asszonyt, ki egy emelvényes pamtagon foglalván helyet, magyar nyelven társalogni kezdett. Königshegné mintegy husz fiatal főrangú hölgyet mutatott be ez alkalommal a Császárnénak. A Fölséges asszony a képviselők közül is többekkel társalgott, nevezetesen Eötvös b., Szentkirályi Mór, Bortal, Bánó József, Klauzál, Ghiczgy Kálmán, Podmaniczky Frigyes stbvel. A táncrend, valamint a meghívások, magyarul voltak nyoma. [...] Tiz óra körül az éttermekbe tért a bál közönsége. Császárné ő Fölsége a rózsaszín teremben ült asztalhoz, csupán palotahölgyeitől környezve. [...] Ő Fölségeik éjfélt után hagyták el a termeket.” Közli: Fővárosi Lapok, 3. évf. 29. sz. 1866. febr. 7. 116.; Manhercz: *Az uralkodó*, 44.

¹⁰⁰ Franz Folliot de Crenneville főhadsegéd levele feleségének. (Buda, 1866. febr. 4.) Közli: Hamann: *Erzsébet*, 218.; vö.: Herre: *Ferenc József*, 209.; kapcsolatuk alakulását elemzi: F. Dózsa Katalin: „Tanácsadó és barát”. – *Andrássy Gyula gróf*. In: F. Dózsa Katalin – Faludi Ildikó. (szerk.): *Gróf Andrássy Gyula – A lángoló zseni*. (Időszaki kiállítás a Gödöllői Királyi Kastélyban 2009. június 5. – szeptember 27.) Gödöllő, 2009. 4–13.; Ábrányi Kornél politikai pamfletjében (II. Kákai Aranyos álarcába bújva) mindezt Andrássy sikeres politikai udvarlásai egyikének nevezi – az „ellenállhatatlan” állandó jelzővel illetve őt –, ami jelentősen segítette karrierjének gyors alakulását. Erről bővebben: II-ik Kákai Aranyos [Ábrányi Kornél]: *Gróf Andrássy Gyula. Politikai- és jellemrajz*. Budapest, 1878. 3–18.

¹⁰¹ Raymond udvari titkár Bécsbe továbbított jelentése (Buda, 1866. febr. 4.) Idézi: Manhercz: *Az uralkodó*, 44.

következő – nehézségek áthidalására,¹⁰² s a magyarok felé tett nyitási gesztusként:¹⁰³ „A daliás urak lekanyarítván vállukról a mentéket, vidám kedvvel kezdtek a tánczhoz. A kezdet ugyan nehéz volt, mert mindenki a Császári Pár közvetlen környezetében óhajtván időzni; utóbb még rést is tört a táncz s Ő Felsege a Császárné is látható gyönyörrel nézte az ügyes tánczpárokat, kivált csárdásuk eredetiségét.”¹⁰⁴

Emellett rendkívül jó benyomást gyakorolt a közönségre, hogy Erzsébet a női „mecenatúra” szerepkörébe tartozó intézményekben is sorra látogatást tett, őszinte érdeklődéssel reprezentált, lehetőleg kerülve a sablonos formákat, így empátiája is előtérbe kerülhetett.¹⁰⁵ Napokig cikkeztek az újságok azon gesztusáról, hogy a pesti bölcsödében tett látogatása során egy rendkívül idős, beteg asszonynak felmentést adott az udvari etikett szabályai alól, és engedélyezte számára, hogy a jelenlétében leülhessen. Másnap a várakozásoknak megfelelően „a pesti szürke nénék intézetét méltóztatott legkegyesebb látogatásával szerencsételtetni”, valamint közszereplésének szintén karitatív részeként fogadta a palotában a pesti jótevékony nőegyesület Bohus-Szögyény Antónia vezette 15 tagú küldöttségét.¹⁰⁶

A sűrű program ellenére Budán is időt szakított a napi rendszeres testedzésre, amiről az újságok is tájékoztatják az olvasóikat,¹⁰⁷ bemutatva az uralkodó feleségének mindennapjait, realisabb – magánemberként való – megjelenítésével közelebb hozva személyét szélesebb társadalmi rétegekhez, s egyúttal jelentősen differenciálva az alattvalók korábbi – végtelenül távoli, ceremoniális – trón magasságában időző császárnéről alkotott képét: „Sokszor meglátogatja a kir. palotával szemközt levő udv. lovardát, melynek porondján villámsebességgel száguld át. A császárné számára öt nyerges ló van Budán, s oly szenvedélyesen lovalogol,¹⁰⁸ hogy egymás után két lovat is kifáraszt.”¹⁰⁹ Erről maga is beszámol fiának, Rudolf-

¹⁰² „Fama sokat suttogott az első bál sok ily apró részletéről. Többi közt azt beszélék, hogy egy szép grófnőt úgy felmelegített Császárné Ő Felsegének szívélyes beszélgetése, hogy elővette ragyogó legyezőjét, s folyvást legyezé magát, mignem a társalgás végeztével valaki figyelmezteté a szép grófnőt, hogy ily szerencsés alkalmaknál a legyezőt egészen mellőzni szokták. Egy bárónót pedig, ki ékszerök nélkül jelent meg, arra figyelmeztettek, hogy az udvari öltözék egy igen lényeges részét feledé otthon. »Bocsánat – viszonzá, – családi ékszeröinket mind anyám viseli,« ki valóban úgy ragyogott, mint egy eleven ékszer-szekrény. Szerencsésebb volt egy másik grófnő, ki még jó korán tudta meg, hogy öt rófnyi uszályos fekete bársony ruha, melyet ez alkalomra készítettett, gyászos színeinél fogva nem udvari bálba való.” *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 3. évf. 35. sz. 1866. febr. 14. 139.

¹⁰³ A kellő rang elérésére, a magyarországi udvari táncmultságokon avagy nyitótáncként való „fel-emelésére” egészen 1898-ig kellett várni. Mária Valéria naplóbejegyzését (Budapest, 1898. febr. 19.) idézi: Vér: *Udvari reprezentáció*, 98.

¹⁰⁴ A Pester Lloyd báli beszámolóját idézi: Sürgöny, 6. évf. 29. sz. 1866. febr. 7.

¹⁰⁵ *Különfélék*. (Pest, febr. 3.) Pesti Napló, 17. évf. 27-4737. sz. 1866. febr. 4.; Erzsébet kultuszában ezen aspektust lelkületének „angyali” szükségleteiből vezették le. Vö.: Ponori Thewrewk Árpád: *Királynénk*. Budapest, 1894. 3. OSzK PAT Kny. C 9.175.; lásd erről még Borovi: *Zala György*, 294.

¹⁰⁶ *Különfélék*. (Pest, febr. 5.) Pesti Napló, 17. évf. 28-4738. sz. 1866. febr. 6.; Sürgöny, 6. évf. 29., 34. sz. 1866. febr. 7., 13.; *Különfélék*. (Pest, febr. 13.) Pesti Napló, 17. évf. 35-4745. sz. 1866. febr. 14.

¹⁰⁷ *Ujdonságok*. (Pest, febr. 8.) Magyar Világ, 2. évf. 31. sz. 1866. febr. 9.; vö.: „Császárné Ő Fölsége azon időt, midőn elfogadásokkal nincs elfoglalva, vagy nem sétál, olvasással, magyar társalgással és lovaglási gyakorlatokkal szokta töltetni.” *Ujdonságok*. (Pest, február 12.) Magyar Világ, 2. évf. 34. sz. 1866. febr. 13.

¹⁰⁸ Annak ellenére, hogy a magyar nemzeti karakterben mindvégig hangsúlyosan jelen volt a ló tisztelete és szeretete, mégis ez nem épült be Erzsébet kultuszába mint „magyar sajátosság”, ami valószínűsíthetően ennek maskulin vonatkozásaival hozható összefüggésbe. Vö.: Simon: *Király és korona*, 312.

¹⁰⁹ *A császári pár fővárosunkban*. Családi Kör, 7. évf. 6. sz. 1866. febr. 11. 140.

nak egyik levelében: „Itt meglehetősen mozgalmas életet élek, azonban eljárak minden egyes nap a lovasiskolába [...] Ha itt lennétek Ti ketten is, akkor örömmel tölteném az egész telet itt, így azonban nagyon vágyódom vissza hozzátok [...] Most muszáj abbahagynom, hogy a Toilette-met a polgári bálra elkezdhessem, amely biztosan nagyon meleg és fárasztó lesz. Itt magyarul szinte többet beszélek, mint németül.”¹¹⁰

E rendezvényen való részvételüket¹¹¹ oly nagy érdeklődés kísérte, hogy a szervezőknek már napokkal korábban közzé kellett tenni azon szigorított ellenőrzést szolgáló intézkedéseiket, miszerint a polgári bálra a rendezőség instrukciói értelmében senkit sem lehet beengedni a Redout termeibe belépőjegy nélkül.¹¹² A díszítményekben a magyar és bajor címekkel ellátott virágkompozíciók kerültek előtérbe¹¹³ – Erzsébetre való utalás ürügyével ismételten ki lehetett váltani a császári színeket. A számukra kialakított emelvényt is ez jellemezte, ehhez jól illeszkedett a császárné (részleteiben) nemzeti színeket idéző ruhaválasztása, amely a későbbi kultikus utalásokban már egyértelmű magyaros jelleget kap, mintegy a nemzeti érdekek védelmében való kiállásként értelmeződik:¹¹⁴ „A fehér ruha zöldlevelű piros rózsákkal volt díszítve.”¹¹⁵ Az uralkodó pár körbesétálva belehallgatott a magyar népzenebe,¹¹⁶ majd „Ő Felsőgeik egy rövid félóra után eltávoztak,¹¹⁷ s az összezsúfolt közönség kissé megrikkulván,¹¹⁸ szabadulni kezdtünk a megfulladás aggodalmától. Sajnálom, hogy hév - mérőt nem vittem magammal az afrikai hőség fokának meghatározására.”¹¹⁹

¹¹⁰ Erzsébet levele fiához, Rudolphhoz. (Pest, 1866. február 6.) HHStA, Das habsburg-lothringische Familienarchiv, Selekt Kronprinz Rudolf Kart. 18. Idézi: Corti: *Erzsébet*, 142.

¹¹¹ A sajtóban megjelent információk szerint 4000 meghívót küldtek szét, és a visszaemlékezések szerint sokan valóban csak azért jelentek meg a bálon, hogy közelről láthassák a császárnét, legfőképpen azok a társadalmi csoportok, amelyek a kiszélesített udvarképesség ellenére is csak kívülről szemlélhették az egyéb udvari rendezési eseményeket. N.[áday] E.[züstös][Ábrányi Kornél]: *A polgári bál.* (Pest, febr. 7.) Magyar Világ, 2. évf. 30. sz. 1866. febr. 8., lásd még: *Különfélék.* (Pest, febr. 6.) Pesti Napló, 17. évf. 29-4739. sz. 1866. febr. 7.; *Különfélék.* (Pest, febr. 7.) Uo. 30-4740. sz. 1866. febr. 8.

¹¹² Sürgöny, 6. évf. 28. sz. 1866. febr. 5.

¹¹³ *Várady Gábor országgyűlési levelei*, I. 36. (Pest, 1866. febr. 9.)

¹¹⁴ Vö.: Márki: *Erzsébet*, 7.

¹¹⁵ Sürgöny, 6. évf. 30. sz. 1866. febr. 8.

¹¹⁶ A fogadtatásokat jellemző elragadtatás a személyesség és a közvetlen közelség révén számos (egyes esetekben szinte vallási áhítathoz hasonló) formát öltött: „Közel, egészen közel haladt el mellettünk az uralkodói pár. A Főlséges Asszony ruhája az alattvaló ruháját érinté, s voltak, kik a Fejedelmné uszályának szélét ajkukhoz emelték. S mily közel állott a királynéhoz testileg a nép, oly közel áll annak a szívéhez is.” Ábrányi: *A polgári bál*, i. m.

¹¹⁷ Feltételezhetően Erzsébet rosszullétének következtében történt ez, amely már a bálon való megjelenését is kétségessé tette. Azt a termekben uralkodó nagy tömeg okozta hőség és levegőtlenység csak fokozhatta. *Különfélék.* (Pest, febr. 9.) Pesti Napló, 17. évf. 32-4742. sz. 1866. febr. 10.

¹¹⁸ A kis számban megjelent arisztokraták ezt követően Károly György palotájában rendezett táncestélyén folytatták a mulatozást, amit „az idény legfényesebb elit-bálja”-ként jellemeztek. *Különfélék.* (Pest, febr. 10.) Pesti Napló, 17. évf. 33-4743. sz. 1866. febr. 11. Károlyi ugyanis aznap este „demonstratív” saját táncestélyt szervezett. A palotájában rendezett hasonló összejövetelek az 1850-es évektől a nemzeti ellenállás kiemelt helyszíneiként szerepeltek. Viola [Vezerle Gyula]: *Visszaemlékezések. Korrajz az 1860-61-iki időszakról.* Vác, 1878. 77. Vö.: Dubinszky Zsolt: *A gróf Károlyi-család Pesten.* In: Gergely Jenő (főszerk.): *Ahogy mi látjuk.* Tanulmányok. Budapest, 2007. 95–114.

¹¹⁹ *Várady Gábor országgyűlési levelei*, I. 36–37. (Pest, 1866. febr. 9.)

A színpalak mögött

A megváltozott politikai légkörben „hosszan” elhúzódó felirati vita, az uralkodópár folyamatos kedvezményeket sejtető gesztusai kiváltották a bécsiek – nemcsak a kormánykörök,¹²⁰ hanem a szélesebb néprétegek – neheztelését, félelmét az esetleges kényszerű átalakulásoktól, előrevetítve egyúttal a későbbi együttélés során is mindvégig jelen lévő féltékenységet a birodalom mindkét felében: „Közben itt Bécsben a hangulat egyre jobban a felségek ellen fordul, és különösen a császárné őfelsége ellen, amikor az emberek [...] részletes híreket olvasnak olyan megnyilvánulásokról és kedveskedésekről, amelyekben az itteni nemességnek, sem a bécsieknek, de még kevésbé más tartományoknak soha nem volt részük.”¹²¹ Ennek „érzékeltető” megnyilvánulásaira a magyar lapok is reflektáltak: „Soha a lajtántúliakat nem bántotta annyira a Belcredi-miniszterium programtalansága, mint a hogy nyugtalanította Budapestet a programtalanság a felséges pár ittmulatása alatt. De mi, kiket a programzene már annyiszor untatott e lapok hasábjain is, mi beértük a programnéküliséggel, mely alatt a fejedelem és felséges neje oly kedélyesen töltötték itt idejüket, s velünk együtt, tudom örül, főképp a nemzeti színház, mely éppen a programtalanságnak köszöni, hogy esténként sovár közönség tölti meg gyakran üresen tátongó zártszékeit: hiszen innen szemlélhették a közönség ezrei még fegyverzett szemmel is a mindig éljenzéssel fogadott megjelenést.”¹²²

Az udvar nyitási szándékának újabb bizonyítékát jelenthette volna, s az országglás idejének kiterjesztését eredményezhette volna a császári gyermekek Magyarországra utaztatása, amely azonban minden ilyen irányú – magyar részről megfogalmazott – igény ellenére nem valósult meg, valószínűsíthetően a bécsi udvari körök ellenállásának következtében.¹²³ Ennek nyoma a sajtóban is megfigyelhető: „A Wien. Ztg. [Wiener Zeitung] 7-ről a »Fremdenblatt« hírét, a koronaherceg és Gizella főhercegnő ő cs. k. Fenségeiknek állítólag várható Budárai utazásukat illetőleg, alapnékülínek mondja.”¹²⁴ A folyamatos közszereplés azonban, a maximális leterheltséggel párosítva¹²⁵ – az ebből következő állandó kifelé fordulás kényszere, amely folyamatos önmagán tett erőszakot jelent Erzsébet befelé forduló személyiségének, valamint az egyéni személyes szabadság rovására érvényesülő folyamatos beszabályozottság – ismételtén megviselte Erzsébet szervezetét, ami a szokott módon egészségi állapotának hirtelen változásához vezetett, s a már korábban is jelentkező fulladásos

¹²⁰ A spanyol követ például kiemeli, hogy a reprezentáció során az udvari politika hathatós eszközeként Erzsébet mintegy második Mária Terézia szerepében jelent meg – ezt majd az 1866-os nyári tartózkodás a königgrätzi vereséget követő gyászruhában való megérkezés még hangsúlyosabbá teszi. Luis López de la Torre Ayllon H-1365/N° 22 számú jelentése (Bécs, 1866. február 8.) Közli: Anderle Ádám (szerk.): *A magyar kérdés. Spanyol követi jelentések Bécsből 1848–1868.* Szeged, 2002. 152.

¹²¹ Albrecht főherceg levele Franz Folliot de Crenneville-nek, Ferenc József főhadsegédjének. (Bécs, 1866. febr. 9.) Idézi: Hamann: *Erzsébet*, 220.

¹²² *Vigalom és bánat.* Politikai Hetilap, 2. évf. 7. sz. 1866. febr. 11. 78.

¹²³ *A császári pár fővárosunkban.* Családi Kör, 7. évf. 6. sz. 1866. febr. 11. 140. A kiegyezést követően is a császári gyermekek kis udvartartásukkal általában kisebb „fáziskéséssel” követték szüleit. Erről bővebben: Csapó Csaba: „...a királyi család még mindig népszerűtlen a pestiek körében...” Új Forrás, 41. évf. (2009) 7. sz. 34–43.

¹²⁴ Sürgöny, 6. évf. 31. sz. 1866. febr. 9.

¹²⁵ Naponta átlagosan akár három hivatalos programot jelenthetett ez a hosszas előkészületekkel együtt. Február 3-án például kora délelőtt a várkapornában misét hallgatott, majd meglátogatta az angol kisasszonyok zárdáját, végül este részt vett az udvari bálon. Közli: *A királyi pár látogatása.* Nefejejs, 12. évf. 6. sz. 1866. febr. 11. 67.

rohamokban és sírógörcsökben „kulminálódott”.¹²⁶ Ennek eredményeként a 12-re tervezett „udvari táncmulatságot” kénytelenek voltak egy nappal későbbre halasztani,¹²⁷ és a császárné betegsége idejére – valamelyest az ő szerepkörének helyettesítésére, az udvari reprezentációban az uralkodó család jelenlétének erősítésére – császár kisebbik öccsét hívják azonnali hatállyal Magyarországra,¹²⁸ míg Bécsben bizonyos illetékességi körökben (főként magánaudienciákon) Károly Lajos főherceg lépett fel az uralkodó helyetteseként:¹²⁹ „Lajos Viktor főherceg, a Császár Ő Felseje legifjabb testvére, e hó 13-án délután különvonattal Pestre érkezett. Nem fogadta küldöttség, mert ez ellen előre felszólalt.”¹³⁰ Az ő magyarországi jelenléte és az uralkodó melletti közszereplése újabb félelmek forrásává válik Bécsben: „A »Vaterland« szerint Lajos Victor főherceg volna kiszemelve Magyarország nádori székére. Meglehet azonban, hogy e hír alapja csupán az, hogy a főherceg Budán tartózkodik.”¹³¹ Összekapcsolódott ez a közvéleményt az országgyűlés összehívása óta folyamatosan érdeklő koronázás kérdésével.¹³² „A leendő koronázás színhelyéről máris örömet beszélnek az emberek. Míg Besze János a képviselők kaszinójában minden áron azon van, hogy Esztergom legyen ez ünnep színhelye, miután – mint ő szokta mondani – hol másutt oly templom, mely az egész nemzetet befogadhatta: addig mások szerint e célra a budai tábor mező volna kiszemelve. Ferenc király atyja, Leopold halála után (1792) négy évvel szintén Budán koronáztatott meg, s ez volt Magyarországon az utolsó eset, midőn király fejére tettek koronát, miután V. Ferdinándot még trónörökös korában [1830. szeptember 27-én] koronázták meg Pozsonyban. – A »Pester Lloyd« közelébb Buda mellett szavazott, azonban némi helyes módosítással. A koronázás egyházi szertartása – úgy mond – történelmé a budavári plébánia templomban s aztán onnan a díszmenet jöjjön át az új úton és a lánchídon át a Ferenc-József térre az eskütétel és az ünnepélyes kardvágások végett. A koronázási halmot az új kőpart fölötti nagy téren lehetne emelni, a budavári palotával szemközt. Itt tömérdek sokaság lehetne jelen, s rendkívüli történelmi képnek a legpompázatosabb rámat kölcsönözhetnék. Képzeld el az olvasó a főzászlózott Budavárt, Lánchidat, a vizen a hajókat, a kőpartokat és a dunasori palotákat, s az e vonalon eltérő néptömeg tarkaságát, s okvetlen helyeselni fogja e jó tervet.”¹³³

¹²⁶ Ennek egyes tünetei már a nőgyeleti küldöttség február 11-i fogadtatásakor is megmutatkoztak. Sürögöny, 6. évf. 34. sz. 1866. febr. 13.; Hamann: *Erzsébet*, 219. A kedélybetegség jelleget látszanak megerősíteni azon lapinformációk is, melyek kedvenc kutyájának Budára szállításáról tájékoztatják az olvasóközönséget, feltételezhetően kedélyállapotának javítására. *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 3. évf. 35. sz. 1866. febr. 14. 139.; *Ujdonságok*. (Pest, február 13.) Magyar Világ, 2. évf. 35. sz. 1866. febr. 14.

¹²⁷ *Budapesti hírvivő*. Családi Kör, 7. évf. 7. sz. 1866. febr. 18. 163.; *Különfélek*. (Pest, febr. 12.) Pesti Napló, 17. évf. 34-4744. sz. 1866. febr. 13.

¹²⁸ *Tárca. Napi ujdonságok*. Sürögöny, 6. évf. 36. sz. 1866. febr. 15.

¹²⁹ *Tárca. Napi ujdonságok*. Sürögöny, 6. évf. 38. sz. 1866. febr. 17.

¹³⁰ *Budapesti hírvivő*. Családi Kör, 7. évf. 7. sz. 1866. febr. 18. 163.; fogadtatásáról lásd: Magyarország királyi tárnokmesteri hivatalának értesítése Rottenbiller Lipótnak szab. kir. Pest város főpolgármesterének. (Buda, 1866. febr. 12.) BFL IV. 1319. 257/1866. A menetrendszerinti vagy különvonattal történő utazásokra vonatkozó előírásokról lásd: Frisnyák: *Fejezetek*, 53–55.

¹³¹ *Bécsi hírek*. Fővárosi Lapok, 3. évf. 39. sz. 1866. febr. 18. 155.

¹³² *Budapesti hírvivő*. Családi Kör, 6. évf. (1865) 53. sz. 1277.; *Ujdonságok*. (Pest, december 27-én.) Magyar Világ, 1. évf. 14. sz. 1865. dec. 29.; Szász: *Egy képviselő*, II. 121.

¹³³ Fővárosi Lapok, 3. évf. 5. sz. 1866. jan. 9. [19]. Besze János (1811–1892) liberális politikus, Esztergom – előbb határozati, majd deákpárti – országgyűlési képviselője.

A tartózkodás elhúzóásával azonban egyre nyilvánvalóbbá vált mindkét fél számára, hogy az álláspontok továbbra sem közeledtek egymáshoz, mivel az Udvar politikája és a Deák vezette többség programja között még mindig rendkívül széles „szakadék tátongott”, s attól lehetett tartani, hogy módosított formában, de megismétlődnek az 1857-es események, s a kedvező fogadtatás után a változások elmaradása a közhangulat átfordulását eredményezi:¹³⁴ „Bárcsak meg lehetne akadályozni valamiképpen a legfelségesebb császári pár kétségtelenül káros és túlságosan hosszúra nyúló útját! Ami ezáltal elérhető volt, azt elérték az első 8-10 napon, és most az első jó benyomást éppúgy tönkre teszi az ismétlés, mint ahogy kárára van a császári méltóságnak és tekintélynek.”¹³⁵ Miközben Ferenc József a küszöbön álló háború fenyegetésének közepette valóban készséget mutatott volna a megengedett szellemében, továbbra is elzárkózott a magyar kormány kinevezésétől és az alkotmány visszaállításától, s még mindig bízott abban, hogy a hivatalos szereplések és az állandó jelenlét által – hajthatatlanságával párosulva – befolyásolni lehet a közhangulatot, még ha lassabban is a tervezettnél:¹³⁶ „Az uralkodó személyes tekintélyét az itteni tartózkodás nem veszélyezteti, mivel a császár nagyon jól tudja, hogy mit akar, és mit nem engedhet meg soha; egyébként pedig nem csak Bécs császára, hanem valamennyi királyságát és országát otthonának tekinti.”¹³⁷ E „meggyőzési” folyamatban az uralkodó feleségének kiemelt szerepet szánt, érzékelve az általa kiváltott hatást – ami azonban politikai téren (ekkor még) a tervezett formában nem volt érvényesíthető – ezt a visszaemlékezők is helyesen érzékelték: „Ezt a célt szolgálták a budai palotában tartott fényes udvari ünnepségek is, melyeken a hódító megjelenésű Erzsébet császárné is jelen volt.”¹³⁸ Erre az uralkodó maga is utal sokat idézett levelében: „Azt hallom, hogy Bécs ismét eleget tesz annak a szokott szükségletének, hogy féljen. Úgy látszik ezúttal attól tart, hogy Pesten engedményeket tehetnék, hozzájárulhatnék a minisztérium megalakulásához. Ilyesmi természetesen eszem ágában sincs [...] Bécsben azonban [...] szitkozódnak, mint rendesen. Isten óvjon bennünket a bécsi gutgesinntektől! [jó szándékúaktól – V. E. V.] A dolgok itt lassan haladnak, de azért mégis csak lesz belőle valami. Egyfelől a mi szilárdságunk segítségével, másfelől a bizalom, a barátság s a magyar jellem megfelelő kezelése révén.”¹³⁹ Eközben Erzsébet pótolhatatlan szerepkörét is felvázolja: „...nagy segítségemre van a maga udvariasságával, a maga mértéket tartó tapintatával, a maga magyar nyelvi tudásával”.¹⁴⁰

Végül a tervezettnél egy nappal később, február 13-án, a pest-budai farsangi szezon lezárásaként került megrendezésre a második „bál az udvarnál”,¹⁴¹ amely a gondos előkészü-

¹³⁴ Halász Imre: *Egy letűnt nemzedék. Emlékezések a magyar állam kialakulásának újabb korszakából*. Budapest, 1911. 203.; vö. The Times, 1857. aug. 14. 8. Idézi: Manhercz: *Ferenc József*, 61.

¹³⁵ Albrecht főherceg levele Franz Folliot de Crenneville-nek, Ferenc József főhadsegédjének. (Bécs, 1866. febr. 9.) Idézi: Hamann: *Erzsébet*, 220.

¹³⁶ Halász: *Egy letűnt nemzedék*, 202–203.

¹³⁷ Ferenc József levele Albrecht főhercegnek. (Buda, 1866. febr. 15.) Idézi: Hamann: *Erzsébet*, 220.

¹³⁸ Halász: *Egy letűnt nemzedék*, 203.

¹³⁹ Ferenc József levele anyjának, Zsófia főhercegasszonynak. (Buda, 1866. febr. 17.) Idézi: Corti: *Erzsébet*, 118.

¹⁴⁰ Uo.

¹⁴¹ *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 3. évf. 37. sz. 1866. febr. 16. 146. A Fővárosi Lapok valamely résztvevő beszámolója nyomán eredeti tárcát közölt, amit a többi társasági lap is átvett valamilyen formában. *Fővárosi hírek*. Uo. 35. sz. 1866. febr. 14. 139.; a Családi Kör folyamatosan helytállóan bizonyuló információi kapcsán feltételezhető, hogy a főszerkesztő továbbra is kapcsolatban állhatott gyermekkori barátnőjével, Kendeffy Katinkával, esetenként talán őt fedi a „jól értesültek”

letek ellenére Erzsébet távolmaradásával ekkor már sokakban „úrt” hagyott.: „Irhatnám, hogy a császár folyvást kedélyesen társalgott a vendégkoszorú hölgyeivel, férfaiával; hogy b. Eötvösseli beszélgetésekben több ízben mindketten nevettek is; irhatnám, hogy Ő felsége legifjabb testvére Lajos Viktor ezredes nagy szenvedélyvel tánczolt, s a kellemeiben gazdag b. Sennyeyné kitüntetésével jó és nemes izlését tanusította; hogy a hölgyek gazdag uszálya- inak mindegyike egy-egy apródot igényelt volna, kik azokat emelgessék. [...] Mindezekről írhatnék neked, ha nem tudnám, hogy nem ezekre vártok; a mire pedig vártok, azzal nem szolgálhatok, mert a királyné a bálban nem jelent meg.”¹⁴² Ferenc József is érzekelte a hangulat változását: „...tulajdonképpen mégis csalódást okozott, mert sokan csak azért jöttek az ország minden részéről, hogy Sisit lássák, és bemutassák őket neki, és csak engem találtak nélküle.”¹⁴³ Mindennek pótlására a böjti időszakban megváltozó fogadások rendjében kamara-estélyeket terveztek rendezni,¹⁴⁴ s továbbra is nagy jelentőséggel bírtak a tartózkodásuk kezdetétől fogva folyamatosan rendezett udvari díszebédek, húshagyó keddet követően feltételezhetően valamelyest megváltozott menüsorral.¹⁴⁵ Eközben Erzsébet állapotának folyamatos javulása nyomán már részben eleget tesz császárnéi feladatainak: „Időközben Ő Fölsége elfogadja a főudvarmesternőnél jelentkező hölgyeket, de általános audienciát orvosi tilalom folytán nem ad.”¹⁴⁶

Utóhang

Az uralkodó pár végül a felirati javaslat felolvasását követően március 5-én „csendben” utazott el Magyarországról. Erzsébet ennek során megnyilvánuló zavarát ismételtelen másként értelmezték, s a fővárosból könnyek között távozó uralkodóné képe a kultusz visszatérő motívumává vált a későbbiekben: „Viszonzása [a felé szóló üdvözléseknek – V. E. V.] a legszebb volt: könyezett és nyájasan inte a kezével. A császár pedig a vonat lépcsőjéről fejezte ki reményét, hogy »kedvelt Magyarországnak« nemsokára megint vissza fognak térni. [...] Mindenki sajnálta, hogy komorabb idővel távoztak, mint a milyennel jöttek. Ma már az emberek érdekeltsége nincs megosztva a budai várpalota és a múzeum díszterme közt. Megint minden szem ide fordul egészen, hol a képviselők folytatják a nehéz munkát, komoly arccal állván a válaszut előtt.”¹⁴⁷ Elutazásukat követően intézkedések történnek egyfelől a Palota Erzsébet által lakott részeinek kibővítéséről,¹⁴⁸ figyelembe véve igényeit, erről az új-

megnevezés. Lásd erről: Török Zsuzsa: *Kánya Emília szerkesztői és írói pályája*. Irodalomtörténet, 92. évf. (2011) 4. sz. 477.

¹⁴² *Várady Gábor országgyűlési levelei*, I. 43–44. (Pest, 1866. febr. 22.); vö.: Raymond udvari titkár Bécsbe továbbított jelentése (Buda, 1866. febr. 14.) MOL I 60. 1866-2-28/a/9. f. 179.; udvari körökben továbbra is rosszindulatúan figyeltek fel a külsőségek mögötti visszasságokra, a magyar udvari díszöltözetet is bírálat érte, azt sok esetben kopottnak, piszkosnak és nevetségesnek vélték. Franz Folliot de Crenneville főhadsegéd megállapításait közli: Hamann: *Erzsébet*, 218.

¹⁴³ Ferenc József levele anyjának, Zsófia főhercegnőnek. (Buda, 1866. február 17.) *Briefe Kaiser Franz Josepchs*, 350.; részleteiben magyar fordításban: Hamann: *Erzsébet*, 219.

¹⁴⁴ *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 3. évf. 41. sz. 1866. febr. 21. 163.

¹⁴⁵ Erről általánosságban: Cachée, Joseph: *Die k.u.k. Hofküche und Hoftafel. Die k.u.k. Hofküche, die Hofzuckerbäckerei und Hofkeller in der Wiener Hofburg*. Wien, 1987. 32–38., 114–126. Az uralkodó pár kíséretében nem volt elegendő bécsi személyzet, így az egyszerűbb és könnyen betanítható feladatkörök ellátására külső munkaerő bevonására is sor került. Lásd erről: *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 3. évf. 56. sz. 1866. márc. 10. 223.

¹⁴⁶ *Ujdonságok*. (Pest, február 19.) Magyar Világ, 2. évf. 41. sz. 1866. febr. 20.

¹⁴⁷ Vadnay Károly: *A hét története (Március 8.)* Hazánk s a Külföld, 2. évf. 10. sz. 1866. márc. 11. 159.

¹⁴⁸ *Hirfüzér*. Magyarország és a Nagyvilág, 2. évf. 12. sz. 1866. márc. 25. 190.

ságok is tudósítottak, várakozásokat keltve, s megindult Erzsébet balatonfüredi tartózkodásának előkészítése is,¹⁴⁹ mellyel az ischli nyári kúrát tervezte kiváltani. A politikai és hadi események hatására azonban e tervezett nyaralás elmaradt, helyette egészen más szerepkörben érkezik majd újra Magyarországra Erzsébet.¹⁵⁰

ESZTER VIRÁG VÉR

Roles reinterpreted or Empress Elisabeth's metamorphosis in 1866

It was during the 1866 sojourn of the imperial couple in Hungary that Empress Elisabeth's change of character occurred, as she left behind the role of “accessory” at the side of her husband. This period is the early, transitional stage of her cult, which is characterized by a shift from the previous rhetoric of reverence in connection with the rise from nadir of the popularity of the imperial family due to the effects of political change, and the basic elements of the cult were consolidated and remained constant from that time on. As a spectacular result of the Court's change of image, that of the empress gradually transformed as well and, step by step, morphed into a positive image of an empress consort. This turn came about in two phases during Elizabeth's 1866 stay in Hungary and was started by the visit examined in detail in this paper. The perception of the empress shifted from forced reverence to a cult attitude which in the first phase met the expectations of both the Court and the political elite seeking an agreement, and in a second phase found its way to lower classes, constantly widening its public of reception.

¹⁴⁹ *Tárcza. Napi újdonságok*. Sürgöny, 6. évf. 53 sz. 1866. márc. 7.; HHStA OMeA Kaiserin Elisabeth XII/26. Kart. 13. Nr. 170/1866. ff. 509-517.

¹⁵⁰ HHStA, Sonderbestände, Nl. Conte Corti, Materialien zu „Elisabeth, eine seltsame Frau”, Kart. 13.